T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

RİVAYET TEFSİRİ AÇISINDAN NESEFÎ'NİN MEDÂRİKÜ'T-TENZÎL'İ

Ahmet DİNÇ

Danışman
Doç. Dr. Mustafa ÖZEL

İzmir-2007

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum "**Rivayet Tefsiri Açısından Nesefî'nin Medârikü't-Tenzîl'i**" adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

..../..../.....

Ahmet DİNÇ

İmza

YÜKSEK LİSANS TEZ SINAV TUTANAĞI

Öğrencinin

Adı ve Soyadı : **Ahmet DİNÇ**

Anabilim Dalı : **Temel İslam Bilimleri**

Programı :

Tez Konusu : **Rivayet Tefsiri Açısından Nesefî'nin Medârikü't-Tenzîl'i**

Sınav Tarihi ve Saati :

Yukarıda kimlik bilgileri belirtilen öğrenci Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün …….. tarih ve ……. Sayılı toplantısında oluşturulan jürimiz tarafından Lisansüstü Yönetmeliğinin 18.maddesi gereğince yüksek lisans tez sınavına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini ……. dakikalık süre içinde savunmasından sonra jüri üyelerince gerek tez konusu gerekse tezin dayanağı olan Anabilim dallarından sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin,

BAŞARILI	O	OY BİRLİĞİ ile	O
DÜZELTME	O*	OY ÇOKLUĞU	O
RED edilmesine	O**	ile karar verilmiştir.	

Jüri teşkil edilmediği için sınav yapılamamıştır. O***

Öğrenci sınava gelmemiştir. O**

* Bu halde adaya 3 ay süre verilir.

** Bu halde adayın kaydı silinir.

*** Bu halde sınav için yeni bir tarih belirlenir.

	Evet
Tez burs, ödül veya teşvik programlarına (Tüba, Fullbrightht vb.) aday olabilir.	O
Tez mevcut hali ile basılabilir.	O
Tez gözden geçirildikten sonra basılabilir.	O
Tezin basımı gerekliliği yoktur.	O

JÜRİ ÜYELERİ				İMZA
……	□ Başarılı	□ Düzeltme	□Red	……..
……	□ Başarılı	□ Düzeltme	□Red	…….....
……	□ Başarılı	□ Düzeltme	□ Red	…. ……

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Rivayet Tefsiri Açısından Nesefî'nin Medârikü't-Tenzîl'i

Ahmet DİNÇ

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimleri Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

"**Rivayet Tefsiri Açısından Nesefî'nin Medârikü't-Tenzîl'i" isimli bu çalışmada en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) bu eseri çeşitli yönleriyle ele alınıp incelendi.**

Bu çalışmada Kur'an'ı Kerim, tefsir, hadis ve tarih kaynaklarından istifade edildi.

Çalışmamız bir giriş, üç ana bölüm ve bir sonuç kısmından oluşmaktadır.

Giriş kısmında araştırmanın amacı ve metodu hakkında bilgi verildi.

Birinci bölümde en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) hayatı, ilmi durumu ve eserleri hakkında genel bilgiler verildi.

İkinci bölümde en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) bu eseri çeşitli kaynaklar yönünden incelendi.

Üçüncü bölümde Medârikü't-Tenzil, rivayet tefsiri unsurları açısından değerlendirildi.

Sonuç kısmında ise çalışmanın genelinden elde edilen sonuçlar değerlendirildi.

Anahtar Kelimeler: 1) en-Nesefî, **2)** Medârikü't-Tenzil, **3)** Kur'an-ı Kerim, **4)** Tefsir, **5)** Rivayet.

ABSTRACT

The Thesis of Master

The Rivayah of Tafsir about Nesefi's Medariku't-Tenzil

Ahmet DİNÇ

Dokuz Eylul University

Institute Of Social Sciences

Department Of Fundamental Islamic Sciences

In this thesis, titled "The Rivayah of Tafsir about Nesefi's Medariku't-Tenzil", En-Nesefi's (d. 710\1310) works were examined from different aspects.

Here, from the Holy Quran, tafsir, hadith and historical sources were benefited.

Our study consists of an introduction, three chapters and final section.

In the introduction, the information was given about the objection and method of investigation.

In the first chapter, about en-Nesefi's (d. 710\1310) life and his scientific situtation and works were generally analyzed.

In the second chapter, en-Nesefi's (d. 710\1310) work was generally examined with most of different sources.

In the third chapter, Medariku't-Tenzil was examined about rivayah of tafsir's elements.

In the final section, the results that got from this thesis were assessted.

Key words: **1)**al Nasafi**, 2)** Madarik al Tenzil, **3)** Holy Quran,

4) Tafsir, **5)** Rivayah.

ÖNSÖZ

İnsanlara dünya ve ahiret mutluluğu sağlamak için gönderilen ilahi kitaplardan son kitap olan Kur'an-ı Kerim inişinden bu yana rağbet görmüş, ulaştığı her coğrafyada onu anlamak için pek çok âlim yetişmiş, tarihte ona dair çeşitli eserler kaleme alınmıştır. Bu gün dünyada, üzerinde en çok araştırma yapılan ve hakkında en çok eser yazılan kitap Kur'an-ı Kerim'dir. Çünkü gerek İslam dünyası gerekse gayri müslim dünya, var oluşundan bu yana asırlar geçmesine rağmen eskimeyip gittikçe yenilenen bu kitabın merakı içindedir.

Modern çağda zihnî bir keşmekeşlik ve ruhî bir bunalım içinde yaşamaya çalışan insan, bazen hayatın ve insanların hızlıca akıp gidişinden bıkmakta ve kendi iç sesini bulabileceği duraklar ve sığınaklar arama ihtiyacı hissetmektedir. Belki de onu bunaltan, farkına varamadığı, hayatındaki sınırsız bir refah ve konfor koşusudur. Böyle bir ihtiyaç anında zaman zaman Kur'an'a başvurulduğunu görmekteyiz. Bu, herhalde Kur'an'ın hem entelektüel manadaki arayışlara cevap verebilecek bir metne sahip olması, hem de muhatabının zihninin yanı sıra ruhuna da hitap eder bir yanının bulunmasından kaynaklanmaktadır.

Çalışmamızın konusu olan "Medârikü't-Tenzîl" adlı eser de böyle bir Kur'an zenginliğinin 13. asırdaki yansımasıdır. Çünkü bu tefsir 13. yüzyılın başlarından itibaren başlayan ve Türk-İslam dünyasını bütün yönleriyle yıkıma uğratan Moğol istilasından hemen sonra vücuda getirilmiştir. Böylece adeta gövdelerinden budanan İslam kültür ve medeniyetinin tazelenerek yeniden fışkırabilmesine katkı sağlamıştır. Şöyle ki, yaptığımız araştırma esnasında, müellifin elinin altında pek az yazılı kaynak olduğunu gördük. Bu yoksunluk ve imkânsızlığın temelinde söz konusu istilanın olduğu herhalde kolaylıkla tahmin edilecektir.

Araştırmamız için bu eserde karar kılınmasının tevafukî bir yönünü zikretmek istiyoruz. Şöyle ki, özellikle üslûbu yönüyle beğendiğimiz bir başka müfessirin eserinin çalışılmasına karar verilmesi aşamasında iken, aynı konunun bizim fevkimizde bir başka şahıs tarafından çalışıldığını öğrendik. İlgili hocalarımızla birlikte Nesefî'nin (ö. 710/1310) bu eserinin çalışılmasına karar verdik. Çalışmayı yarılamamızın biraz sonrasında bu eserin de, daha genel bir başlık altında Bedrettin Çetiner Bey tarafından doktora tezi olarak çalışıldığını fark ettik. Geçmiş yıllarda kitap olarak basılmış bu araştırmayı temin ettik ve baştan sona okuduk. Ama yine de çalışmamızdan

vazgeçmedik. Bu kararlılığı niçin devam ettirdiğimiz, giriş bölümünde daha geniş olarak dile getirilmiştir.

Çalışmamızın konu seçimi, gelişimi ve sonuçlandırılması aşamalarında bizi teşvikleriyle cesaretlendiren ve zor zamanlarımızda bizden desteğini esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. Mustafa ÖZEL Bey'e ve tecrübelerinden istifade ettiğimiz ve bizlere sunduğu yapıcı tenkitleriyle açılımlar kazandığımız değerli hocam Prof. Dr. Ömer DUMLU Bey'e teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim. Bizlere yardım ve desteklerini esirgemeyen diğer bütün hocalarıma, vefalı dostlarıma, aradaki mesafelere rağmen maddî ve manevî destekleriyle her an yanımda hissettiğim ebeveynime, bu çalışmanın meydana gelmesinde benimle aynı yükü paylaşarak pek çok zorluğa katlanan kıymetli eşime şükranlarımı sunmayı bir borç telakki etmekteyim.

Yüce Allah'tan niyazımız, bu çalışmamızı başarıya ulaştırması ve nice zihin ve gönüllerin bu eserle, daha da ötesi Kur'an'la tanışıp buluşmasına bizleri vesile kılmasıdır.

Gayret bizden, tevfik Allah'tan…

Ahmet DİNÇ

İZMİR 2007

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ I

YÜKSEK LİSANS TEZ SINAV TUTANAĞI II

ÖZET IV

ABSTRACT V

ÖNSÖZ VI

İÇİNDEKİLER VIII

KISALTMALAR XI

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN AMACI VE METODU

I) AMACI 1

II) METODU 2

BİRİNCİ BÖLÜM

EBU'L-BEREKÂT EN-NESEFÎ VE ESERLERİ

I- EBU'L-BEREKÂT EN-NESEFÎ 5

A) HAYATI 5

B) YAŞADIĞI DÖNEMİN ÖZELLİKLERİ 6

C) HOCALARI 8

D) TALEBELERİ 10

II) ESERLERİ 11

A) GENEL OLARAK ESERLERİ 11

1) Ahlak 12

2) Fürû-i Fıkıh 13

3) Kelam 14

4) Tefsir 15

5) Usûl-ü Fıkıh *15*
B) MEDÂRİKÜ'T-TENZÎL VE HAKÂİKU'T-TE'VÎL 16

İKİNCİ BÖLÜM

NESEFÎ'NİN MEDÂRİKÜ'T-TENZÎLİ'NİN KAYNAKLARI

I) KAYNAKLARI 19
A) TEFSİR KAYNAKLARI 19
B) HADİS KAYNAKLARI 21
C) KIRAAT KAYNAKLARI 23
D) KELAM KAYNAKLARI 25
E) FIKIH KAYNAKLARI 26
F) TASAVVUF KAYNAKLARI 27
G) TARİH KAYNAKLARI 28
H) LÜGAT VE NAHİV KAYNAKLARI 29
I) DİĞER KAYNAKLAR 30
II) KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ 31

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

NESEFÎ'NİN MEDÂRİKU'T-TENZÎLİ'NİN RİVAYET TEFSİRİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

I) RİVAYET METODU 32
A) KUR'AN'IN KUR'AN'LA TEFSİRİ 33
B) KUR'AN'IN SÜNNETLE TEFSİRİ 35
C) KUR'AN'IN SAHABE SÖZÜYLE TEFSİRİ 38
D) KUR'AN'IN TABİÎN SÖZÜYLE TEFSİRİ 41
E) ESBÂBU'N- NÜZÛL 44
1) Bir Ayet İçin Bir Tek Nüzûl Sebebinin Belirtilmesi: *46*
2) Bir Ayet İçin Birden Fazla Nüzûl Sebebinin Belirtilmesi: *47*
3) Ayet/Ayetlerin Veya Surenin Kimler Hakkında İndiğinin Belirtilmesi: *50*
4) Ayet/Ayetlerin Veya Surenin Ne Zaman İndiğinin Belirtilmesi: *51*
F) İSRAİLİYÂT 53

G) KISSALAR VE TARİHİ OLAYLAR 58
1) Hz. Peygamber'den (sav) Önceki Peygamber Ve Kavimleriyle İle İlgili Kıssalar 60
2) Hz. Peygamber (sav) Dönemiyle İlgili Tarihi Olaylar 62
3) Hz. Peygamber'den (sav) Sonraki Dönem İle İlgili Tarihi Olaylar 64
H) KIRAATLE TEFSİR 66
1) Genelde Meşhur On Kıraat İmamının Okuyuşlarına Bağlı Kalması 67
2) Özel Mushaf Sahiplerinin Kıraatlerini Belirtmesi 69
3) Sahih Olmayan (Şazz) Okunuşlara Yer Vermesi 72
I) NÂSİH - MENSÛH 74
1) Müellifin Neshe Kaynak/Delil Sayılabilecek Ayetleri Belirtmesi 75
2) Müellifin Nâsih Ve Mensûh Olarak Kabul Ettiği Ayetleri Belirtmesi 77
K) KUR'AN'IN FAZİLETLERİ 80
SONUÇ 83
BİBLİYOGRAFYA 87

KISALTMALAR

as : Aleyhisselam
b. : Bin (oğul, oğlu)
Bkz. : Bakınız
Çev. : Çeviren
DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
h. : Hicrî
Haz. : Yayına hazırlayan
Hz. : Hazreti
İA. : Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
MÜ. : Marmara Üniversitesi
m. : Milâdî
ö. : Ölüm tarihi
ra : Radıyallahu anh
s. : Sayfa
sav : Sallallahu Aleyhi ve Sellem
TDVY : Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
Thk : Tahkik eden
trs. : Tarihsiz
vb. : Ve benzeri
vd. : Ve diğerleri
Yay. : Yayınları
yrs. : Yersiz

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN AMACI VE METODU

I) AMACI

Hiç şüphesiz ki dünyadaki her bir şeyi insanoğlunun istifadesi için yaratan Allah yüce kelamı olan Kur'an-ı Kerim'i de biz insanlara hizmet olsun diye yeryüzüne indirmiştir. Dünyada insanoğlunun mevcudiyetine herhangi bir yönüyle de olsa temas etmeyen bir şey düşünülemez. Hiçbir şey sebepsiz yaratılmamıştır, denmesi bu yüzdendir. O halde bize indirilen bu kitabın da bir amacı olmalıdır. Bu amaç da, Kur'an'ın kendi tarifiyle, insanları doğru yola götürmektir.[1] Genel olarak insanlar için böyle bir amaç taşıyan Kur'an-ı Kerim, inananlar söz konusu olduğunda adeta işlevini daha da artırarak onlar için gönüllerine bir şifa ve kendileri için bir rahmet kaynağı[2] olacağını söylemektedir.

İşte bu denli insanların istifadesine sunulan bu ilahi hitabın insanların anlayabileceği derecede açık hale kavuşturulabilmesi için Hz. Peygamber'den (sav)[3] bu yana İslam tarihinde bir tefsir literatürü oluşmuştur. Bu alandaki çalışmalar zamanla sistemli bir hale gelmiş ve bazı kriterlere göre temel olarak rivayet ve dirayet tefsiri diye iki kategori oluşmuştur. Üzerinde bu çalışmayı yapmak için seçtiğimiz Ebu'l Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) Medârikü't-Tenzîl'i de bahsi geçen dirayet tefsirleri grubu içinde değerlendirilmektedir.[4] Ancak biz çalışmamızı bu eserin bağlı olduğu kategori açısından yani dirayet tefsiri yönünden değil de, bir nevi karşı grup diyebileceğimiz rivayet tefsiri açısından değerlendirmeyi amaçladık. Böylelikle, bir dirayet tefsiri, rivayet tefsiri unsurlarından neleri ve ne kadarını bünyesinde barındırmaktadır, sorularına cevap aramaya çalıştık.

---

[1] (شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِنَ الْهُدَى وَالْفُرْقَانِ فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ وَمَنْ كَانَ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ وَلِتُكَبِّرُوا اللَّهَ عَلَى مَا هَدَاكُمْ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ) **"Ramazan ayı, insanları yanlış yola gitmekten kurtarıcı ve doğru yolu gösterip, hakkı batıldan ayıran delilleri açıklayıcı olan Kur'an'ın indirildiği aydır. Sizden kim bu aya ulaşırsa onu oruç tutarak geçirsin. Kim de bu ayda hasta olur ya da yolculukta bulunursa tutamadığı günler sayısınca diğer günlerde orucunu tutsun. -Allah size kolaylık ister, zorluk istemez-. Bu sayılı günleri tamamlayınız ve size doğru yolu göstermesinden dolayı Allah'ın büyüklüğünü sürekli dile getiriniz. Umulur ki, Allah'a karşı şükrünüzü böylece yerine getirmiş olursunuz." (Bakara, 2/185)**

[2] (وَنُنَزِّلُ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِلْمُؤْمِنِينَ وَلَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ إِلَّا خَسَارًا) **"Biz Kur'an'ı inananlara şifa ve rahmet olarak indiriyoruz. Zalimlerin de ancak zararlarını artırır." (İsra, 17/82)**

[3] (بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ) **"Açık delillerle ve kitaplarla gönderdik. İnsanlara, kendilerine gönderileni açıklayasın ve düşünüp ibret alsınlar diye sana da, bu Kur'an'ı indirdik." (Nahl, 16/44)**

[4] Itr Nureddin, **Ulûmü'l-Kur'âni'l-Kerim**, Matbaatü's-Sabâh, Dımaşk, 1996, s. 88; Muhsin Demirci, **Tefsir Tarihi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay. İstanbul, 2003, s. 178-182.

Hiç şüphesiz ki, hangi kategoriden olursa olsun, rivayet tefsiri unsurlarına, yani Kur'an'a dair Hz. Peygamber'den (sav) tâbiîn dönemine kadar gelen naklî bilgilere yer vermeksizin herhangi bir tefsirin telif edilemeyeceği açıktır. O halde mesele, bu unsurlara telif edilen bir tefsirde yer verip vermemek değil, bir tefsirin tamamı içerisinde bunlara ne kadar yer verildiği meselesidir. Müellifimiz Nesefî (ö. 710/1310) de eserinin dirayet yönü özelliklerini gölgede bırakacak derecede rivayet tefsiri unsurlarından faydalanmıştır. Tabiî ki böyle bir sonuca araştırmamızın sonunda ulaşabildik. Ama işin henüz başındayken Medârikü't-Tenzîl'de konumuza yeterli olacak miktarda bir verinin var olup olmadığından kuşkuluyduk. Araştırmamızın sonunda incelediğimiz söz konusu tefsirin hem dirayet hem de rivayet tefsiri araştırmalarına yetecek yoğunlukta olduğunu gördük. Kanaatimizce bu, Nesefî'nin (ö. 710/1310) geçmiş dönem birçok âlimimizde gördüğümüz şekilde, dini ilimlerde ansiklopedik bir hüviyete[5] sahip olmasından kaynaklanmaktadır.

Şunu da ifade etmemiz gerekir ki, Medârikü't-Tenzîl'i araştırma konusu olarak seçip çalışmamızda belli bir aşama kaydettikten sonra bu eser üzerinde daha önce farklı bir çalışma yapıldığını gördük. Bu çalışma da, Bedreddin Çetiner Bey'in **"Ebu'l Berekât en-Nesefî ve Medârik Tefsîri"** adıyla yaptığı doktora tezi çalışmasıdır.[6] Bu çalışma elimize geçtiğinde Hocamızın derinlikli ve etraflıca bir araştırma yaptığını fark ettik. Bizim yaptığımız çalışmanın, söz konusu araştırmanın eksikliklerini telafi edeceği iddiasında değiliz. Buna rağmen, seçtiğimiz çalışmaya bizleri devam ettiren şey, Bedreddin Bey'in Medârikü't-Tenzîl'e uyguladığı genel perspektifin yanında, bizim araştırmamızın daha spesifik bir başlık ve içeriğe sahip olmasıdır.

II) METODU

Araştırmamızda takip ettiğimiz metot şu şekildedir:

Bu araştırma giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş kısmında bu çalışmanın niçin ve nasıl yapıldığına dair öz bilgiler vermeye çalıştık. Birinci bölümde müfessir Nesefî'nin (ö. 710/1310) hayatını, yaşadığı dönemin özelliklerini, hocalarını, talebelerini, genel olarak eserlerini ve üzerinde çalışma yaptığımız "Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl" adlı eserini genel çizgileriyle tanıtmaya çalıştık.

---

[5] Temel Yeşilyurt, **Ebu'l-Berekât en-Nesefî Ve İslâm Düşüncesindeki Yeri (Bir Kelâmcı Olarak Nesefî)**, Kubbealtı Yayıncılık, Malatya 2000, s. 24.

[6] Bedrettin Çetiner, **Ebu'l Berekât Abdullâh İbn Ahmed en-Nesefî** (ö. 710/1310) **Ve Medâriku't-Tenzîl Ve Hakaiku't-Te'vîl Adlı Eseri,** Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul, 1995.

İkinci bölümde, müellifin, bahsi geçen "Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl" adlı eserini meydana getirirken faydalandığı kaynakları araştırıp bu kaynakların tasnif ve kritiklerini yapmaya çalıştık. Yine, Nesefî'nin (ö. 710/1310), eserini telif ederken en çok yararlandığı kaynak olarak zikredilen Zemahşerî'nin (538/1144) Keşşâf'ından kısaca bahsetmeyi ve alıntı yapılan kimi yerleri göstermeyi uygun gördük.

Üçüncü bölümde ise, Ebu'l-Berekât'ın (ö. 710/1310) eserinde yer alan ve rivayet tefsiri unsurlarından sayılan, aynı zamanda müellifin Kur'an-ı Kerim'i tefsir ediş tarzını da ortaya koyan Kur'an'ın Kur'an'la, Kur'an'ın hadisle, Kur'an'ın sahabe ve tabiîn sözleriyle tefsiri gibi metotları inceleyip bu bağlamda Medârikü't-Tenzîl'den örnekler verdik. Bu temel unsurların yanında, tartışmalı da olsa, rivayet tefsirleri unsurlarına dâhil edilebilecek olan esbâbu'n-nüzûl, israiliyât, nâsih-mensûh vb. konuları bu bölüm içinde incelemeyi uygun gördük. Karşılaştığımız örnekler, eserin araştırılmasına başlarken zihnimizde bulunan soruların çözümü noktasında bizlere yol gösterici oldu. Bu meyanda, eserde aradığımızdan daha fazlasını bulduğumuzu söyleyebiliriz.

Sonuç kısmında ise, sorduğumuz sorularla onlara bulduğumuz cevapları bir nevi karşılaştırarak araştırmamızın amacına ulaşıp ulaşmadığını veya ulaştığımız bulguların neler olduğunu ve bunların bize ne gibi yararlar sağlayacağını anlamaya çalıştık.

Çalışmamızda kullandığımız nüsha, Yusuf Ali Büdeyvi tarafından tahkiki yapılan ve üç cilt olarak (Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 1999, II. Baskı) basılan nüshadır.

Araştırmamızın kıstaslarına göre, incelemesini yaptığımız ayetlerin sadece konumuza yarayışlı kısımlarını almakla kalmayıp uzun ya da kısalığına bakmadan her hâlükarda ayetin tüm Arapça metnini verdik. Aynı tutumu ayetlerin meallerinde de sürdürdük. Ayetlerin gerek Arapça metinlerini gerekse Türkçe meallerini dikkat çekmesi bakımından **bold** olarak yazdık. Ayet meallerini ekseriyetle, Prof. Dr. Ömer Dumlu ve Prof. Dr. Hüseyin Elmalı'nın birlikte hazırladıkları **Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlamı (Meal)**[7] isimli eserden verdik. Ancak bazen kelimelere birebir karşılık bulmamız gerektiği durumlarda Elmalılı Hamdi Yazır'ın **Hak Dîni Kur'an Dili Kuran-ı Kerim ve Meâli**[8] adlı eserinden ayet mealleri konusunda faydalandık. Kaynak olarak kullandığımız veya alıntı yaptığımız diğer bütün eserleri, araştırmamızın sonunda bibliyografya kısmında, yazar ismine göre alfabetik olarak belirttik.

[7] Ömer Dumlu, Hüseyin Elmalı, **Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlamı (Meal)**, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İzmir, 2001.
[8] Elmalılı Hamdi Yazır, **Kur'an-ı Kerîm ve Meâl-i Şerîfi**, (Hazırlayan ve Notlandıran: Dücane Cündioğlu), Gerçek Hayat Dergisi Kitapları, İstanbul, 2002.

Kullandığımız kaynakların isimlerini ilk geçtikleri yerlerde tam künyeleriyle, sonraki tekrarlarında gerekli kısaltmalarıyla vermeye çalıştık. Yazar veya şahıs isimlerini ise cümlenin uygunluğu ve akıcılığı içerisinde kimi zaman uzun, kimi zaman kısa olarak belirtmeyi uygun gördük. Araştırmamızda adı geçen ve vefat etmiş olan şahısların isimlerinden sonra, bulabildiklerimize vefat tarihleri koyarken bulamadıklarımızı soru işaretleriyle belirttik. Ayrıca istifade ve kolaylık bakımından, müellifin dışındaki şahıs adlarında, aynı ismin geçtiği her yerde vefat tarihini tekrar belirtmeyi, kimi eserlerden de gördüğümüz şekliyle, bir yöntem olarak benimsedik. Yine de, zikrettiğimiz bu ölçüleri koruyamadığımız yerler olmuştur.

Medârikü't-Tenzîl'den araştırdığımız her bir tefsir unsuru için üçer örnek vermeyi uygun gördük. Dipnotlarda gösterdiğimiz atıf yerlerinde ise, imkânlar nispetinde en az iki kaynak göstermeyi uygun gördük.

Müellifin eserinden alıntı yaptığımız yerleri tercüme ederken mümkün mertebe metni olduğu gibi yansıtmaya çalıştık. Tabii ki bununla harfî tercüme çıkmazına girdiğimizi söylemek istemiyoruz. Fakat yazarın kastı budur, diyerek metni değiştirme veya uzatma yoluna gitmedik. Yine de kapalı kalan veya açıklama yapılması gereken yerlere köşeli parantezler içinde notlar ilave etmeyi uygun gördük. Bu yüzden çalışmanın içindeki köşeli parantezler bizim yorumlarımızın yer aldığı eklemelerdir.

BİRİNCİ BÖLÜM

EBU'L-BEREKÂT EN-NESEFÎ VE ESERLERİ

I- EBU'L-BEREKÂT EN-NESEFÎ

A) Hayatı

Tam adı Abdullah b. Ahmed b. Mahmud olan müellifin Hâfizuddin, Allâmetü'd-Dünya, Ebu'l-Berekât, en-Nesefî[9] gibi lakap ve künyeleri de kullanılmıştır.[10]

Ebu'l-Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310) Özbekistan'daki Sogd ülkesinin Nesef şehrinde doğmuştur.[11] Nesef'in esas isminin "Nahşeb" olduğu, Nasaf veya Nesef isminin Arap coğrafyacıları tarafından zikredildiğine dair bilgiler bulunmaktadır.[12] Nesef (Nahşeb) Buhârâ'yı Belh'e bağlayan yol üzerinde, Buhara'ya dört, Belh'e de sekiz günlük yürüyüş mesafesinde bulunmaktaydı.[13] Doğum tarihi kesin olarak bilinmeyen en-Nesefî, 642/1244 yılında vefat etmiş olan Muhammed b. Abdüssettar el-Kerderî'den[14] ders okuduğuna göre, bundan önceki tarihlerde Nesef'te VII. asrın ilk çeyreğinde doğmuş olmalıdır.[15]

---

[9] İslam ilim tarihi içinde "en-Nesefî" lakabıyla anılan başka müellifler de vardır. Fıkıh ve kelam alimi olan Ebû Mutî' Mekhûl b. el-Fazl en-Nesefî el-Hanefî (ö. 318/930); Mâtürîdî'nin kurduğu Sünnî kelam mezhebini geliştiren âlim Ebul Muîn Meymun b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid en-Nesefî (ö. 508/1115); Hanefî fakihi, muhaddis, müfessir, ve kelamcı olan Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî es-Semerkandî (ö. 537/1142); kelam, cedel ve hilâf âlimi olan Ebu'l-Fazl Burhânüddin Muhammed b. Muhammed en-Nesefî el-Hanefî (ö. 687/1289) bunların en meşhur olanlarıdır. Diğer "Nesefî"ler için bkz. Yeşilyurt, **en-Nesefî Ve İslâm Düşüncesindeki Yeri,** s. 18-19.

[10] Muhyiddin Ebu Muhammed Abdulkadir b. Muhammed b. Muhammed b. Nasrillah ibn Salim b. Ebi'l-Vefâ el-Kureşî el-Hanefî, **el-Cevâhirü'l-Mudıyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye,** (Thk. Abdulfettâh Muhammed el-Hulv), Hecr, 1993, II, 294-295; Şeyhu'l-İslam Şihâbüddîn Ahmed b. Hacer el-Askalânî, **ed-Düreru'l-Kâmine fi A'yâni'l-Mie es-Sâmine**, (Thk. Muhammed Seyyid Câd el-Hakk), Dâru'l-Kütübi'l-Hadîse, yrs., 1966, II, 352; Ebu'l-Fidâ Zeynüddîn Kâsım b. Kutluboğa es-Sûdûnî, **Tâcü't-Terâcim**, (Thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf), Dârü'l-Kalem, Dımaşk, 1992, s. 174-175; Âdil Nüveyhîz, **Mu'cemü'l-Müfessirîn,** Müessesetü Nüveyhiz es-Sekâfiyye, Beyrut, 1988, II, 304-305; Itr, **Ulûmü'l-Kur'âni'l-Kerim**, s. 90-91; İsmail Cerrahoğlu**, Tefsir Tarihi**, Fecr Yay., Ankara, 1996, II, 281; Muhsin Demirci, **Tefsir Tarihi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul, 2003, s.178; Murteza Bedir, **"Nesefî, Ebu'l-Berekât"**, DİA., İstanbul, 2006, XXXII, 567; Yeşilyurt, **en-Nesefî Ve İslâm Düşüncesindeki Yeri,** s. 21.

[11] Bedir, **"Nesefî, Ebu'l-Berekât"**, XXXII, 567.

[12] Bkz., E. Berthels, **"Nahşeb",** İA, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1964, IX, 39.

[13] Berthels, **"Nahşeb",** IX, 40.

[14] Bkz. Ahmet Özel, **"Kerderî, Şemsüleimme"**, DİA, Ankara, 2002, XXV, 276-277.

[15] Cerrahoğlu**, Tefsir Tarihi**, II, 281.

Ebu'l-Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310) geç dönem zahidlerinden biridir.[16] İbn Hacer el-Askalanî'ye (ö. 852/1449) göre o, gerçekten anılması gereken bir müelliftir.[17] O, müfessir, kelamcı,[18] usûlcü, hadisçi ve Hanefî fakihlerinden biridir.[19] Nesefî'nin doğup büyüdüğü asırda, Nesef'te hakim olan ırk olgusuna bakarak onun bir Türk bilgini olabileceğini söyleyenler vardır.[20] Onun ilmî kariyerini ifade bakımından, ondan "kâmil imam", "zamanının eşsizi"[21] "zamanının seçkin düşünürü", "sadru'l-İslâm", "muhyi's-sünne", "muzhiru'd-dekâik" vb. diye bahseden kaynaklar ve müstensihler bulunmaktadır.[22]

Nesefî (ö. 710/1310), iki rakip Moğol hanının Buhara'yı istilasından sonra, nispeten daha huzurlu ve istikrarlı gördüğü Kirman'a (bugünkü İran sınırları içinde) yerleşmiş ve uzun süre oradaki el-Kutbiyye es-Sultaniyye medresesinde dersler vermiştir.[23] Müellifimiz, ayrıca ilim için seyahatler yapmışsa da, bu konuda hemen hemen hiçbir bilgimiz yok gibidir.[24] Bildiğimiz bir tek seyahati vardır ki, o da 710/1310 yılında Bağdat'a yaptığı ve ölüm tarihi ile ilgili görülen seyahatidir. O, bu seyahatten dönerken yolda hastalanmış, "İzec" (bugünkü Mâlülemîr) denilen yerde Rabiu'l-evvel ayının bir Cuma gecesi vefat etmiş ve aynı yere gömülmüştür.[25] Bazı kaynaklar onun ölüm yılını 701 olarak kaydediyorsa da,[26] bu görüş, yukarıda sözü edilen anekdottan dolayı pek isabetli görülmemiştir.

B) Yaşadığı Dönemin Özellikleri

Ebu'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) yetiştiği çevre hiç şüphesiz ki, Mâverâünnehir bölgesidir.[27] "Mâverâünnehir", Ceyhun nehrinin kuzey ve doğusunda kalan bölgeye İslam tarihçi ve coğrafyacıları tarafından verilen bir isimdir ve "nehrin öte tarafında bulunan bölge" anlamında kullanılmıştır. Mâverâünnehir tabiri IX. (XV.) yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Modern dönemde daha geniş bir alanı kapsayan Mâverâünnehir'in sınırlarında her dönemde

[16] Kureşî, **el-Cevâhirü'l-Mudıyye,** II, 294.
[17] İbn Hacer, **ed-Düreru'l-Kâmine,** II, 352.
[18] Mehmet Bulut, **Kelam Tarihi Ve İ'tikâdî Mezhepler,** Tibyan Yay. İzmir, 2001. s. 236.
[19] Nüveyhîz, **Mu'cemü'l-Müfessirîn**, II, 304; Ahmet Özel, **Hanefi Fıkıh Alimleri,** TDVY., Ankara, 1990, s.72-73.
[20] Yeşilyurt, **en-Nesefî Ve İslâm Düşüncesindeki Yeri,** s. 22-23.
[21] Leknevî, **el-Fevâ'idü'l-Behiyye,** s. 102.
[22] Yeşilyurt, **en-Nesefî Ve İslâm Düşüncesindeki Yeri,** s. 21-22.
[23] Cerrahoğlu**, Tefsir Tarihi**, II, 281; Bedir, **"Nesefî, Ebu'l-Berekât"**, XXXII, 567.
[24] Cerrahoğlu**, Tefsir Tarihi**, II, 282; Yeşilyurt, **en-Nesefî Ve İslâm Düşüncesindeki Yeri,** s. 27.
[25] Cerrahoğlu**, Tefsir Tarihi**, II, 282; W. Heffening, **"Nesefî",** İA, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1964, IX, 199; Bedir, **"Nesefî, Ebu'l-Berekât"**, XXXII, 567; Yeşilyurt, **en-Nesefî Ve İslâm Düşüncesindeki Yeri,** s. 27.
[26] İbn Kutluboğâ, **Tâcü't-Terâcim**, s. 175; Kureşî, **el-Cevâhirü'l-Mudıyye,** II, 295; İbn Hacer, **ed-Düreru'l-Kâmine,** II, 352.
[27] Cerrahoğlu**, Tefsir Tarihi**, II, 282.

değişiklikler olmuştur. Arap coğrafyacılarından birine göre bu bölgenin Buhara, Semerkant, Soğd Toprakları, Üşrûsene (Uşrusana), Şaş (Taşkent), Fergana, Keş (Kiş), Nesef (Nahşeb), Sagâniyân (Çagâniyân), Huttal (Huttalân), Tirmiz, Guvâziyân, Ahsîkes, Hârizm, Fârâb, İsbîcâb, Talas, İlak ve Hucend'i kapsadığı söylenmektedir.[28] Buradan anlaşılıyor ki, müellifimizin doğduğu şehir de Mâverâünnehir bölgesinde yer almaktadır.

Verimli topraklara sahip olan bu bölgede çok eski tarihlerden itibaren tarımsal hayatın izlerine rastlanmaktadır. Eskiçağ ve Ortaçağ'da ticaret yolları vasıtasıyla Çin, İran, Hindistan, Rus stepleri ve Baltık ülkelerine bağlanan Mâverâünnehir'in havası, suyu, topraklarının bereketi, mamurluğu, halkının savaşçılığı, cömertliği, hayırseverliği İslam coğrafyacılarının yanı sıra Doğulu ve Batılı seyyahlar tarafından da övülmüştür. Mâverâünnehir deki Buhara ve Semerkant şehirleri, kaynaklarda "İslam'ın kubbesi" ve "dünya cennetlerinin en önde geleni" şeklinde tanımlanmıştır. Mâverâünnehir'in siyasi tarihi bölgeye dışarıdan yapılan müdahale ve istilalara bağlı olarak gelişmiştir.[29]

Mâverâünnehir, ilk fetih yıllarından itibaren idarî açıdan Horasan'ın bir parçası olarak kabul edilmiştir.[30] Tarihte bir kültür ve medeniyet bölgesi olan Mâverâünnehir, münbit ve stratejik arazisi bakımından da bir istikrarsızlık bölgesi olmuştur. Tefsir alanında Zemahşerî (ö. 538/1144) ve Fahreddin er-Razi (ö. 606/1210) gibi şahsiyetleri yetiştiren bu bölge bir ilim ve medeniyet merkezi haline gelmiştir. Bu münbit bölge önce Karahanlılar, sonra Gazneliler, Büyük Selçuklular devrinde mahalli hükümdarlar elinde kalmış ve nihayet Moğol istilasına kadar Harzemşahlar elinde bulunmuştu.[31] Harzemşahlar'ın h. VII. yüzyıl başlarında bu bölgeye hâkim olmalarından önce, Mâverâünnehir ekonomik, kültürel ve ilmi alandaki en ciddi gelişimini Sâmâniler devrinde göstermiştir. O dönemde Mâverâünnehir'de yetişen pek çok âlim ve sanatçı İslam dünyasında bilim, kültür, felsefe ve sanatın gelişmesine ciddi katkılarda bulunmuştur. Muhaddis Buhârî (ö. 256/870) ve Dârimî (ö. 255/869), müfessir Dahhâk b. Müzâhim (ö. 105/723), kelamcı Mâtürîdî (ö. 333/944), fakih Ebü'l-Leys es-Semerkandî (ö. 656/1258) bunlardan sadece birkaçıdır. Bu dönemde Mâverâünnehir iktisadi açıdan da büyük bir gelişme göstermiş, halkının refah düzeyi yükselmiştir.[32]

[28] Osman Gazi Özgüdenli, **"Mâverâünnehir",** DİA., Ankara, 2003, XXVIII, 179.
[29] Özgüdenli, **"Mâverâünnehir",** XXVIII, 178.
[30] Özgüdenli, **"Mâverâünnehir",** XXVIII, 177.
[31] Cerrahoğlu**, Tefsir Tarihi**, II, 281.
[32] Özgüdenli, **"Mâverâünnehir",** XXVIII, 178.

Tarihte pek çok alanda bu denli ilerlemeler kaydetmiş olan söz konusu bölge, XIII. yüzyıl başlarında yaşadığı Moğol istilasına maruz kalmış, dolayısıyla bu canlı ve hareketli karakterini hemen hemen kaybetmiştir.

İşte müfessirimiz Ebü'l-Berekat en-Nesefi (ö. 710/1310), bu Moğol istilasının hemen akabinde, siyasi çalkantılarla dolu bir dönemde yetişmiş ve bu bölgede İslam'ın ve İslami ilimlerin ne derece sağlam bir şekilde yerleşmiş olduğunu ispat etmiştir.[33]

Moğollar'ın hakimiyetine giren (616-617/1219-1220) Mâverâünnehir, Ögedey Han'ın tayin ettiği Mahmud Yalvaç ve oğlu Mes'ud Beg'in idaresinde yeniden toparlandı ve bölgenin refah seviyesi yükseldi.[34] Cengiz Han'dan itibaren (1220) Moğollar, Nahşab (Nesef) civarını yazlık karargahları olarak seçmişler, Çağatay hanlarından Kebek (718-727/1318-1326) ve Kazan (ö. 748/1347) da burada saraylar yaptırmıştı. Bundan dolayı bu yöre, "Karşı" (yani saray) adını almış ve özellikle Timur zamanında bu isimle anılır olmuştu.[35]

Siyasi yönden böyle badirelerin yaşandığı bir dönemde dünyaya gelen Nesefi'nin ilmi çevresini oluşturacak olan Mâverâünnehir, onun yetişeceği ilim dallarını da belirleyecek yoğunlukta itikadî münakaşaların yapıldığı bir bölgeydi. Çünkü Mâverâünnehir'de Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) öncülüğünü yaptığı Mûtezile ve daha sonra Fahreddin er-Razi'nin (ö. 606/1210) mücadele ettiği Kerrâmiyye mezhebi bu bölgede hakim durumdaydı. Nesefi'nin de bunlara ilgisiz kalması mümkün değildi. Böylece o Ehl-i Sünnet akidesi dışına çıkmış bütün mezheplere karşı tavır alacak, onların batıl görüşlerini tefsirinde ve diğer eserlerinde çürütmeye çalışacaktı.[36]

C) Hocaları

Burada, Ebu'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) kendisinden ilim aldığı veya ilim yönünden faydalandığı âlimleri kısaca ele almaya çalışacağız. Nesefî'nin dini ilimlerin birçok dalında temayüz etmiş ansiklopedik bir hüviyete sahip olduğunu daha önce ifade etmiştik.[37] Ancak buna rağmen onun hayatından bahseden eserler, ekseriyetle onun fıkıh alanında öne çıkan

[33] Cerrahoğlu**, Tefsir Tarihi**, II, 281.
[34] Özgüdenli, **"Mâverâünnehir",** XXVIII, 179.
[35] Berthels, **"Nahşeb",** IX, 40.
[36] Cerrahoğlu**, Tefsir Tarihi**, II, 289-290.
[37] Bkz. Giriş bölümü.

hocalarından bahsederler. Oysa Nesefî (ö. 710/1310) birçok hocadan ders almış[38] veya rivayetlerde bulunmuştur. İlmî şahsiyetinin oluşumunda ise şu dört kişinin büyük etkisi olmuştur:[39]

1) *Ahmed b. Muhammed el-Attâbî (ö. 586/1190)*: Ebû Nasr (Ebü'l-Kâsım) Zeynüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer Attâbî el-Buhâri, Buhara'nın Dârü Attâb mahallesine nisbetle Attâbî diye anılır.[40] Elbette ki Nesefî'nin (ö. 710/1310) bu âlimle yüz yüze görüşmüş olması tarihen mümkün değildir. Fakat İmam Muhammed'in (ö. 189/805) ez-Ziyâdât'ını, Nesefî'nin diğer hocası olan Şemsüleimme el-Kerderî'nin, (ö. 642/1244) el-Attâbî'den; Ebu'l-Berekât en-Nesefî'nin de, hocasından aynı eseri rivayet etmesiyle[41] el-Attâbî de müfessirin hocaları arasında sayılır olmuştur.[42]

Attâbî, Hanefî fakihi ve tefsir âlimidir. Mâverâünnehir Hanefî uleması arasında önemli bir yeri olan Attâbî, özellikle fetva kitabıyla ve Hanefî mezhebinin temel kaynaklarına yaptığı şerhlerle tanınmıştır. Nesefî'nin hocası olan Şemsüleimme el-Kerderî (ö. 642/1244) de Attâbî'nin talebesi olup kendisinden Şerhu'z-Ziyâdât'ı rivayet etmiştir.[43]

2) *Şemsüleimme Muhammed b. Abdüssettâr el-Kerderî (ö. 642/1244)*: Şemsüleimme Muhammed b. Abdissettâr b. Muhammed el-İmâdî el-Berâtekînî el-Kerderî h. 559'da Kerder'de doğmuş, h. 642'de Buhara'da vefat etmiş ve Sebezmûn'da defnedilmiştir.[44]

el-Kerderî temel İslam ilimlerinin hemen bütün dallarında değerli üstatlardan eğitim almış, ancak ilmî mesaisini yazılı eser bırakmak yerine öğrenci yetiştirmeye adamış bir âlimdir.[45] Zamanının önde gelen Hanefî fukahasından biri olan el-Kerderî,[46] bilhassa fıkıh ve fıkıh usûlünde söz sahibi olmuştur.[47] Nesefî (ö. 710/1310) de, el-Kerderî'den fıkıh okumuştur.[48]

---

[38] Nüveyhîz, **Mu'cemü'l-Müfessirîn,** II, 304.
[39] Yeşilyurt, **en-Nesefî Ve İslâm Düşüncesindeki Yeri,** s. 24-25. Bu konuda yararlandığımız en detaylı kaynak bahsi geçen eserdir.
[40] Halit Ünal, **"Attâbî",** DİA, İstanbul, 1991, IV, 93.
[41] Kureşî, **el-Cevâhirü'l-Mudıyye,** II, 295; İbn Hacer, **ed-Düreru'l-Kâmine,** II, 352.
II, 352; İbn Kutluboğâ, **Tâcü't-Terâcim**, s. 175.
[42] Cerrahoğlu**, Tefsir Tarihi**, II, 281; Yeşilyurt, **en-Nesefî Ve İslâm Düşüncesindeki Yeri,** s. 25-26; Özel, **Hanefi Fıkıh Alimleri,** s. 72.
[43] Ünal, **"Attâbî",** IV, 93.
[44] Özel, **"Kerderî, Şemsüleimme"**, XXV, 276-277.
[45] Bedir, **"Nesefî, Ebu'l-Berekât"**, XXXII, 567.
[46] Özel, **"Kerderî, Şemsüleimme"**, XXV, 277.
[47] Yeşilyurt, **en-Nesefî Ve İslâm Düşüncesindeki Yeri,** s. 26.
[48] Kureşî, **el-Cevâhirü'l-Mudıyye,** II, 295; İbn Hacer, **ed-Düreru'l-Kâmine,** II, 352.
II, 352; İbn Kutluboğâ, **Tâcü't-Terâcim**, s. 175.

3) *Bedruddin Hâherzâde (ö. 651/1253)*: Muhammed b. Mahmûd Abdülkerim el-Kerderî Bedruddin Hâherzâde,[49] Şemsüleimme'nin (ö. 642/1244) kız kardeşinin oğlu,[50] yani yeğenidir.[51] O, küçük yaştan itibaren dayısı Şemsüleimme'nin yanında büyümüş, dayısı da onu en güzel şekilde terbiye etmiştir. Daha çok, "kız kardeşin oğlu" anlamına gelen "Hâherzâde" lakabıyla tanınan Mahmûd el-Kerderî (ö. 651/1253) de, Nesefî'nin hocalarındandır.[52] Nesefî'nin Hâherzâde'den de, fıkıh konusunda ders aldığına dair görüşler vardır.[53]

4) *Hamîdüddin ed-Darîr (ö. 666/1268)*: Ali b. Muhammed b. Ali Necmü'l-Ulemâ Hamîdüddin ed-Darîr, fakih, usulcü, muhaddis, müfessir, kelamcı ve hâfızdır. Şemsüleimme el-Kerderî'den (ö. 642/1244) fıkıh dersi almıştır. Kendisinden birçok kişi fıkıh öğrenmiştir. Bunlardan birisi de Nesefî'dir.[54] Nesefî (ö. 710/1310), Hamîdüddin ed-Darîr'den çok faydalanmış ve onun ölümüne kadar yanından ayrılmamıştır.[55] Hamîdüddin, 666/1268'de Zilkade ayının 18. günü vefat etmiş, vasiyeti üzerine cenaze namazını Ebu'l-Berekât en-Nesefî kıldırmış ve kabrine de o koymuştur.[56]

D) Talebeleri

Nesefî (ö. 710/1310), tahsilini tamamladıktan sonra Kirman'daki "el-Kutbiyye es-Sultaniyye" medresesinde müderrislik yapmaya başlamıştır. Önemli ders kitapları yazan Nesefî, bu eserlerinden bazılarını bizzat kendisi okutmuştur.[57] Şer'î ilimlerde önder ve yaşadığı zamanının eşsiz âlimi kabul edilen Nesefî'ye ilim erbâbının rağbet etmemiş olması düşünülemez. Ne var ki, ulaşılabilen kaynaklar onun sadece iki veya üç talebesinin adını vermektedirler. Nesefî'nin talebeleri de, hocaları gibi İslam hukuku alanında olmuştur.[58] Bu talebeler de şunlardır:

1) *Muzafferüddin İbnü's-Sââtî (ö. 694/1295)*: Ebü'l-Abbâs Muzafferüddin Ahmed b. Alî b. Tağlîb el-Ba'lebekkî el-Bağdâdî, astronomiyle ilgilenen ve saat imalatçısı olan babasına nisbetle

[49] "Hâherzâde" lakaplı bir başka âlimle (Ebû Bekr b. Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed el-Buhârî [ö. 483/1090]) karışmaması için bkz., Ferhat Koca, **"Hâherzâde"**, DİA., İstanbul, 1997, XV, 135.
[50] Özel, **"Kerderî, Şemsüleimme"**, XXV, 277.
[51] Bedir, **"Nesefî, Ebu'l-Berekât"**, XXXII, 567.
[52] Yeşilyurt, **en-Nesefî Ve İslâm Düşüncesindeki Yeri,** s. 26; Bedir, **"Nesefî, Ebu'l-Berekât"**, XXXII, 567.
[53] Bkz., Ömer Nasuhi Bilmen, **Büyük Tefsir Tarihi (Tabakatü'l-Müfessirîn),** Diyanet İşleri Reisliği Yay., Ankara, 1960, II, 361.
[54] Yeşilyurt, **en-Nesefî Ve İslâm Düşüncesindeki Yeri,** s. 27.
[55] Bedir, **"Nesefî, Ebu'l-Berekât"**, XXXII, 567.
[56] Yeşilyurt, **en-Nesefî Ve İslâm Düşüncesindeki Yeri,** s. 27.
[57] Cerrahoğlu**, Tefsir Tarihi**, II, 281.
[58] Bedir, **"Nesefî, Ebu'l-Berekât"**, XXXII, 567; Yeşilyurt, **en-Nesefî Ve İslâm Düşüncesindeki Yeri,** s. 28.

"İbnü's-Sââtî" diye tanınır. İbnü's-Sââtî Bağdat'ta öğrenim gördü. Özellikle fıkıh, fıkıh usûlü, kelam, Arap dili ve edebiyatı alanlarında yetişti. Zamanında Hanefî mezhebinin önde gelen imamlarından biriydi. Bağdat'ta vefat etti.[59]

Âlim, büyük bir imam, sanatkâr, üstün zekâlı, fesîh ve beliğ biri idi. Fesâhat ve zekasının üstünlüğü ile darb-ı mesel verilirdi. Mecmau'l-Bahreyn'in yazarıdır.[60] İbnu's-Saâtî, Nesefî'nin (ö. 710/1310) "Kenzu'd-Dekâiki" ni bizzat müellifinden el-Kutbiyye es-Sultaniyye medresesinde okuduğunu söylemektedir.[61] Yine İbnu's-Saâtî'nin (ö. 694/1295) aynı medresede h. 683 yılında Nesefî'den, onun eseri "el-Vafî" yi de okuduğu belirtilmektedir.[62]

2) *Hüsameddin Hüseyin b. Ali b. Haccac es-Siğnaki (ö. 711/1311)*: Hanefî fıkıh âlimidir.[63] İmam, âlim; cedel ve fıkıh alanlarında mahir bir şahsiyettir. Ebu'l-Berekât en-Nesefî'den (ö. 710/1310) ders okumuş, ilim öğrenmek için Bağdat ve Şam'a gitmiştir. H. 700'de "Hidâye" yi şerhetmiştir ki, bu, Hidâye'nin ilk şerhi kabul edilir. Merv'de vefat etmiştir.[64]

Genç yaşta Nesefî'den icazet almıştır.[65] Hocasından İmam Muhammed'in (ö. 189/805) ez-Ziyâdât'ını dinlemiştir.[66]

3) *Sa'dü'l-mille ve'd-dîn Mahmûd b. Ahmed (ö. ?)*[67]: Bu öğrencisinin hakkında elimizde yeterli bir bilgi mevcut değildir.

II) ESERLERİ

A) Genel Olarak Eserleri

Bir Hanefî fakihi olarak şöhret kazanan Nesefî (ö. 710/1310), Türk-İslam dünyasında günümüze kadar ulaşan eserleriyle tanınan mühim bir şahsiyettir.[68] Ancak o, sadece fıkıh alanıyla

[59] Ahmet Özel, **"Muzafferüddin İbnü's-Sââtî",** DİA., İstanbul, 2000, XXI, 190.
[60] Yeşilyurt, **en-Nesefî Ve İslâm Düşüncesindeki Yeri,** s. 28.
[61] Cerrahoğlu**, Tefsir Tarihi**, II, 282; Bedir, **"Nesefî, Ebu'l-Berekât"**, XXXII, 567.
[62] Yeşilyurt, **en-Nesefî Ve İslâm Düşüncesindeki Yeri,** s. 28.
[63] Özel, **Hanefi Fıkıh Alimleri,** s. 73.
[64] Yeşilyurt, **en-Nesefî Ve İslâm Düşüncesindeki Yeri,**, s. 29.
[65] Bedir, **"Nesefî, Ebu'l-Berekât"**, XXXII, 567.
[66] Bkz., Kureşî, **el-Cevâhirü'l-Mudıyye,** II, 295; İbn Kutluboğâ, **Tâcü't-Terâcim**, s. 175;
[67] Bedir, **"Nesefî, Ebu'l-Berekât"**, XXXII, 567.

sınırlı kalmamış, temel İslam ilimlerinin hemen her dalında eser vermiştir. Onun bu başarısının temelinde, olgunluk dönemini yaşayan İslamî ilimlerin çeşitli dallarına ait bilgileri özellikle medrese öğrencileri için sistematik biçimde özetlemesi yatmaktadır.[69] Yine, el-Kerderî (ö. 642/144) gibi ders aldığı hocalarının temel İslamî ilimlerin birçoğunda vukufiyetiniin olması, Nesefî'nin de farklı dallarda eserler verebilmesini sağlamıştır.

Biz de müellifin bu muhtelif eserlerine, ait olduğu ilim dalının başlığı altında kısaca temas etmeyi uygun gördük. İlim dallarını alfabetik olarak sıralarken, eserleri de bazısının bir diğeriyle irtibatlı olmasını göz önünde bulundurarak onları ard arda vermeyi tercih ettik. Şunu belirtmekte fayda görüyoruz: Nesefî'ye (ö. 710/1310) izafe edilen, fakat ona aidiyeti hususunda şüphe bulunan bir eserin veya eserin telifi konusunda başka bir âlimin de adının geçtiği ve bu meyanda tartışmaların üzerinde hüküm sürdüğü eserleri, mümkün mertebe araştırmamızın dışında tutmaya çalıştık. Ama mutlaka bunu başaramadığımız yerler de olacaktır. El-Künye fi'l-Fıkh, Mi'yârü'n-Nazar, Menâfî fi Şerhi'n-Nâfi, Şerhu Muhtasarı'l-Müntehâ gibi eserler sözünü ettiğimiz türden olanlardandır.[70]

1) Ahlak

a) *el-Leâli'l-Fâhire fi Ulûmi'l-Âhire*: Hediyyetü'l-Ârifîn'de Nesefî'ye nisbet edilmektedir.[71] Nesefî'nin ahlâkiyatla ile ilgili ikinci eseridir.[72]

b) *Fezâilü'l-A'mâl*: Amellerin faziletlerinden bahseden Nesefî'nin ahlâkiyata dair üçüncü eseridir.[73] Süleymaniye Kütüphanesi'nde yazması mevcuttur.[74]

c) *Fâide Mühimme li Def'i Külli Nâzile Mülimme* : Nesefî'nin ahlak alanındaki bir eseridir.[75] Eserin ona aidiyeti konusunda belirsizlik vardır.[76]

---

[68] Cerrahoğlu**, Tefsir Tarihi**, II, 282.
[69] Bedir, **"Nesefî, Ebu'l-Berekât"**, XXXII, 567.
[70] Bu konu için bkz., Bedir, **"Nesefî, Ebu'l-Berekât"**, XXXII, 568.
[71] Bedir, **"Nesefî, Ebu'l-Berekât"**, XXXII, 568.
[72] Yeşilyurt, **en-Nesefî Ve İslâm Düşüncesindeki Yeri,** s. 49.
[73] Cerrahoğlu**, Tefsir Tarihi**, II, 282; Yeşilyurt, **en-Nesefî Ve İslâm Düşüncesindeki Yeri,**, s. 49.
[74] Bkz. Bedir, **"Nesefî, Ebu'l-Berekât"**, XXXII, 568.
[75] Yeşilyurt, **en-Nesefî Ve İslâm Düşüncesindeki Yeri,** s. 48.
[76] Bedir, **"Nesefî, Ebu'l-Berekât"**, XXXII, 568.

2) Fürû-i Fıkıh

a) *el-Vâfî*: Nesefî'ye ait bir eserdir.[77] Müellif, önceleri Merginânî'nin (ö. 593/1197) el-Hidâye'si üzerine bir şerh yazmak isterken, aynı esere benzeyen bu fıkıh eserini meydana getirmiş, bunun hakkında da ayrıca h.684'te tamamladığı "el-Kâfî" adlı şerhini yazmıştır.[78] Hanefî fürû doktrininin orta ölçekte bir özeti olan bu eserde Şafiî ve Malikîlerin görüşlerine de yer verilmiş ve bu görüşlerin sahipleri sembollerle tanımlanmıştır. Bazı nüshaları kütüphanelerde mevcuttur.[79]

b) *Kenzü'd-Dekâik*: Nesefî'nin bu eseri fıkıhta meşhur bir metin kabul edilir.[80] Bu, müellifin "el-Vâfî" adlı eserinin bir hülâsasıdır. Öğrencisi İbnu's-Saâtî (ö. 694/1295) Kirman'da (muhtemelen, "el-Kutbiyye es-Sultaniyye" medresesinde) h.684'te hocasından bunu okumuştur.[81] "Kenzü'd-Dekâik" adlı bu kitap XIX asırda, Şam'da ve el-Ezher'de okutulan eserlerdendi. Eserin müstakil ve şerhleriyle birlikte birçok baskısı yapılmıştır.[82]

c) *el-Kâfî fi Şerhi'l-Vâfî*: Adından da anlaşılabileceği gibi, Nesefî'nin kendi eseri "el-Vâfî"'ye yazmış olduğu şerhidir.[83] Hem dîbâcede hem ferağ kaydında belirtildiğine göre el-Hidaye'nin eksik ve muğlak yönlerini tamamlamak amacıyla müellifin meşhur bazı kaynaklardan da yararlanarak telif ettiği bir eseridir. Kütüphanelerde yüzlerce nüshasının var olması bu eserinin çok tutulduğunun bir göstergesidir.[84]

d) *el-Musaffâ*: Necmeddin en-Nesefî'ye (ö. 537/1142) ait "el-Manzûme" adlı fıkhî ihtilaflara dair eserin şerhidir.[85] Müellifin kendi ifadesine göre, bu eserin yazımı h. 670 (m. 1272) yılında tamamlanmıştır. el-Musaffâ'nın kütüphanelerde pek çok nüshası bulunmaktadır.[86]

e) *el-Müstasfâ*: Nâsıruddîn es-Semerkandî'nin (ö. 656/1258) fıkha dair el-Fıkhu'n-Nâfî' (en-Nâfî') adlı eserinin şerhidir.[87] Nesefî (ö. 710/1310), kitabın dîbâcesinde bu eserini, hocaları el-

[77] Kureşî, **el-Cevâhirü'l-Mudıyye,** II, 295; İbn Hacer, **ed-Düreru'l-Kâmine,** II, 352.
[78] Heffening, **"Nesefî",** IX, 199.
[79] Bkz., Bedir, **"Nesefî, Ebu'l-Berekât"**, XXXII, 568.
[80] Leknevî, **el-Fevâ'idü'l-Behiyye,** s. 102; Bilmen, **Büyük Tefsir Tarihi,** II, 362.
[81] Heffening, **"Nesefî",** IX, 199-200
[82] Bkz., Bedir, **"Nesefî, Ebu'l-Berekât"**, XXXII, 568.
[83] Kureşî, **el-Cevâhirü'l-Mudıyye,** II, 295; İbn Hacer, **ed-Düreru'l-Kâmine,** II, 352.
[84] Bkz., Bedir, **"Nesefî, Ebu'l-Berekât"**, XXXII, 568.
[85] İbn Kutluboğâ, **Tâcü't-Terâcim**, s. 175; Leknevî, **el-Fevâ'idü'l-Behiyye,** s. 102; Bilmen, **Büyük Tefsir Tarihi,** II, 362; Bedir, **"Nesefî, Ebu'l-Berekât"**, XXXII, 567-568.
[86] Bedir, **"Nesefî, Ebu'l-Berekât"**, XXXII, 567-568.
[87] Leknevî, **el-Fevâ'idü'l-Behiyye,** s. 102; Özel, **Hanefi Fıkıh Alimleri,** s. 73.

Kerderî (ö. 642/1244) ve ed-Darîr'in (ö. 666/1268) derslerinde aldığı notlara daha önce yazılmış geniş eserlerden alınan bilgileri ekleyerek oluşturduğunu, ferağ kaydında da "allâme" ifadesiyle el-Kerderî'yi, "şeyh" veya "üstat" tabiriyle Hamîdüddin ed-Darîr'i ve el-Mebsût ifadesiyle Serahsî'nin (ö. 483/1090) meşhur eserini kastettiğini belirtmektedir.[88]

3) Kelam

a) *el-Umde*: Nesefî'nin (ö. 710/1310) usûlü'd-dîn (kelam) hakkında yazmış olduğu eseridir.[89] Ehl-i sünnet akaidinin bir özeti olup Necmeddin en- Nesefî'nin (ö. 537/1142) Akâid'inden büyük ölçüde etkilenmekle birlikte ondan biraz daha ayrıntılıdır. Medrese öğrencileri için bir giriş niteliğinde bir çalışma olan bu metni, W. Cureton "The Pillar of Creed" adıyla İngilizceye çevirmiş ve Arapçasıyla birlikte yayımlamıştır. Ayrıca bu eser üzerine pek çok şerh ve bir nazım çalışması yapılmıştır.[90] Yine, bu esere "el-Menâr fi Usûli'd-Dîn" diyenler de vardır.[91] Ülkemizde de, Temel Yeşilyurt söz konusu eserin tahkikini yaparak Türkçe çevirisiyle birlikte neşretmiştir.[92]

b) *el-Îtimâd fi'l-Îtikâd*: Nesefî'nin (ö. 710/1310) el-Umde adlı eserine yazdığı şerhidir.[93] Müellifin bu şerhe getirdiği açılımlarla, söz konusu eser, bir şerhten çok telif eser görünümü kazanmıştır. Sade dili ve anlaşılır üslûbu yanında, sistematik kelamın bütün konularını bünyesinde toplaması, ona ders kitabı olarak okutulabilecek derecede derli toplu bir eser görünümü vermektedir. Müellif bu eserini h.698'de tamamlamıştır.[94] Muhammed Yazıcı ve Temel Yeşilyurt eserle ilgili iki çalışma yapmıştır.[95]

[88] Bedir, **"Nesefî, Ebu'l-Berekât"**, XXXII, 567.
[89] Kureşî, **el-Cevâhirü'l-Mudıyye,** II, 295; İbn Hacer, **ed-Düreru'l-Kâmine,** II, 352.
[90] Bedir, **"Nesefî, Ebu'l-Berekât"**, XXXII, 568.
[91] Heffening, **"Nesefî",** IX, 200.
[92] Bkz., Ebü'l-Berekat Hafızüddin Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd Nesefi, **İslâm İnancının Ana Umdeleri (el-Umde fi'l-Akaid),** Çev. Temel Yeşilyurt, Kubbealtı Yay., Malatya, 2000.
[93] Leknevî, **el-Fevâ'idü'l-Behiyye,** s. 102; Heffening, **"Nesefî",** IX, 200.
[94] Yeşilyurt, **en-Nesefî Ve İslâm Düşüncesindeki Yeri,** s. 57.
[95] Bkz., Bedir, **"Nesefî, Ebu'l-Berekât"**, XXXII, 568.

4) Tefsir

a) *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*: Nesefî'nin (ö. 710/1310) tefsir alanındaki tek eseridir. Sonraki sayfalarda tek başlık altında müstakil olarak bu konuyu inceleyeceğimizden burada detaylara girmiyoruz.

5) Usûl-ü Fıkıh

a) *Menâru'l-Envâr*: Müellifin usûl-ü fıkha dair eseridir.[96] Onun, Pezdevî'nin (ö. 482/1089) Menâru'l-Usûl'ünün şerhi olduğunu söyleyenler de vardır.[97] Eser küçük bir hülâsadan ibarettir. Fazla teknik ifadelere yer vermiyorsa da usûlün her konusuna değinmesi, ona usûle giriş mahiyetini kazandırmıştır. Eser şerhleriyle birlikte medreselerde ve İslam âleminin değişik muhitlerinde asırlarca ders kitabı olarak okutulmuştur. Başta müellifin kendisi tarafından "Keşfü'l-Esrâr" adıyla şerh edildiği gibi, birçok ilim adamlarınca da şerh edilmiştir.[98]

b) *el-Münevvir fi Şerhi'l-Menâr*: Kaynaklarda belirtildiğine göre, Nesefî (ö. 710/1310) el-Menâr üzerine biri kısa, biri uzun olmak üzere iki şerh kaleme almıştır. Bu, kısa olan şerhtir. Bazı kütüphanelerde birkaç nüshası bulunmaktadır.[99]

c) *Keşfü'l-Esrâr fi Şerhi Menâri'l-Envâr*: Adından da anlaşılabileceği gibi, müellifin "Menâru'l-Envâr" adlı eserine kendisinin yapmış olduğu şerhtir.[100] Nesefî, aklî ve naklî ilimlere dayanan, münakaşa metotlarını en iyi ortaya koyan, dinî ilimlerin en yücesi olan fıkıh ilmine gayretlerin yöneldiğini, Buhara ve diğer İslam memleketlerinde Pezdevî (ö. 482/1089) ve Serahsî'nin (ö. 483/1090) "Usûl"lerine olan rağbeti görünce bu iki eserin hülâsasını yapmıştır.[101] Bu eser, "musannifin şerhi" olarak yaygın kabul görmüş ve birçok defa yayımlanmıştır.[102] Eserin yazmaları gibi basmaları da mevcuttur.[103]

[96] Kureşî, **el-Cevâhirü'l-Mudıyye,** II, 295; İbn Hacer, **ed-Düreru'l-Kâmine,** II, 352; Leknevî, **el-Fevâ'idü'l-Behiyye,** s. 102.
[97] Bkz., Cerrahoğlu**, Tefsir Tarihi**, II, 283; Bedir, **"Nesefî, Ebu'l-Berekât"**, XXXII, 568.
[98] Bkz., Yeşilyurt, **en-Nesefî Ve İslâm Düşüncesindeki Yeri,**, s. 41-43.
[99] Bkz., Bedir, **"Nesefî, Ebu'l-Berekât"** XXXII, 568.
[100] İbn Kutluboğâ, **Tâcü't-Terâcim,** 175; Leknevî, **el-Fevâ'idü'l-Behiyye,** s. 102
[101] Yeşilyurt, **en-Nesefî Ve İslâm Düşüncesindeki Yeri,** s. 45.
[102] Bedir, **"Nesefî, Ebu'l-Berekât"**, XXXII, 567.
[103]Bkz., Bilmen, **Büyük Tefsir Tarihi,** II, 362; Yeşilyurt, **en-Nesefî Ve İslâm Düşüncesindeki Yeri,** s. 46.

d) *Şerhu'l-Müntehâb fi Usûli'l-Mezheb*: Ahsîkesî'nin (ö. 644/1246-7) fıkıh usûlüne dair "el-Müntehâb fi Usûli'l-Mezheb" adlı muhtasar eser üzerine müellifin yazmış olduğu şerhtir. Bu esere diğer tanınmış bazı Hanefî fakihleri de şerhler yazmışlardır. Nesefî'nin (ö. 710/1310) şerhi de bunlardan biridir. Fakat o, yazdığı bu şerhe kendisi bir isim vermediği için eserin değişik nüshalarında farklı farklı isimlerle karşılaşılabilmektedir. Ülkemizde bu eserin tahkikli neşri de yapılmıştır.[104]

B) Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl

Yukarda da belirttiğimiz gibi, bu eser Nesefî'nin (ö. 710/1310) tefsir alanındaki tek eseridir. Onun, bu eserini olgunluk döneminde yazdığı anlaşılmaktadır.[105] Bu tefsir bazı özellikleriyle temayüz etmiş, İslam âleminde, bilhassa Hanefîlerce çok tutulmuş ve benimsenmiştir. Müellif kitabının mukaddimesinde, eserini niçin yazdığını -tefsirinin metodunu da yansıtır şekilde- şöyle dile getirmektedir: "İsteğini geri çeviremeyeceğim bir kişi benden te'vîlât (tefsir) konusunda orta halli bir kitap yazmamı istedi. Bu kitap [Kur'an'ın] irab ve kıraat yönlerini bir araya getirecek, işaret ve mecaz ilimlerinin inceliklerini içinde barındıracak; Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat'in sözleriyle süslü, bid'at ve dalalet ehlinin saçmalıklarından ise uzak olacaktı. [Aynı zamanda] ne bıkkınlık verecek kadar uzun, ne de anlamı bozacak kadar kısa olacaktı."[106] Müellif, dile getirdiği bu amacını tam olarak gerçekleştirememişse de, hemen hemen söz konusu hedefe yaklaşmıştır. Müellifin kendi ifadesine göre eser, oldukça kısa bir zamanda tamamlanmış ve eserin "Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl" şeklindeki orijinal adı eserin müellifince belirlenmiştir.[107]

Medârikü't-Tenzîl'in yazma nüshası, müellifin vefatının 17 yıl sonrasında Mikail b. Hacı Muhammed b. Hacı (ö. ?) tarafından iki cilt halinde kaleme alınmıştır. Söz konusu bu nüsha, müstensihinin ifadesine göre, h. 727'de (m. 1326) Rabîu'l-Âhir ayının Cuma gününde tamamlanmıştır.[108]

Eserin iki cilt olarak ilk baskısı Bombay'da h. 1279'da (m. 1862), Kahire'de h. 1306 (m. 1888) ve h. 1326'da (m. 1908) gerçekleştirilmiştir.[109] Dört cilt halinde, Hâzin'in (ö. ?) Lübâbü't-

[104] Bkz., Bedir, **"Nesefî, Ebu'l-Berekât"**, XXXII, 567; Yeşilyurt, **en-Nesefî Ve İslâm Düşüncesindeki Yeri,** s. 47.
[105] Bedir, **"Nesefî, Ebu'l-Berekât"**, XXXII, 568.
[106] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I,24.
[107] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I,24.
[108] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 17.
[109] Heffening, **"Nesefî",** IX, 200.

Te'vîl'inin kenarındaki baskısı Kahire'de h. 1344'te (m. 1925) yapılmış,[110] bugünküne benzeyen üç cilt halindeki ilk baskısı ise yine Kahire'de m. 1942'de (h. 1361) gerçekleştirilmiştir.[111]

Bizim, çalışmamız esnasında kullandığımız nüsha da aynı şekilde üç cilt olarak ve Yusuf Ali Büdeyvi tarafından tahkiki yapılarak neşredilen Beyrut baskılı bir nüshadır.[112] Ayrıca bu tefsirin çok yakın zamanda ülkemizde altı cilt halinde Türkçeye çevirisi de yapılmıştır.[113]

Medârikü't-Tenzîl'in iki ciltlik ilk yazma nüshasının yazısı (hattı) genel olarak açık, bazı kısımları ise sorunludur. Ayetler ise belirgin ve seçilir kılma bakımından büyük harflerle yazılmıştır.[114] Alıntı yapılan ayetler ise, ancak konunun veya örneğin gerektirdiği uzunluktadır. Zaten benzer bir durumu müellif hadis nakillerinde de çoğunlukla uygulamaktadır. Şöyle ki, hadislerde bazen mana yönüyle rivayeti tercih etmekte, bazen de hadisi lâfzen naklediyor olsa bile söz konusu hadisin konuya yarayışlı kısmını nakletmekle yetinmektedir.[115]

Müellifin herhangi bir ayeti tefsir edişi genel olarak şu şekildedir: Şayet söz konusu ayetle ilgili bir sebeb-i nüzûl bulunmakta ve özellikle de bu sebeb-i nüzûl sağlam kaynaklı bir rivayete dayanmakta ise, söz konusu rivayet, ayetin ya hemen öncesinde veya ayetin evvelinde müellifçe işaret edilmesi gerekli görülen lügat ya da kıraat analizinden hemen sonra belirtilmektedir. Bahsi geçen lügat ve kıraat analizlerinde ise, bazen, ekseriyetle bilinen bir kelimenin bile müteradifiyle karşılaşmak veya ayetteki anlama çok özellikli bir katkısı olmadığı halde sarf/nahiv tahlili yapılan bir sözcük ya da bir edatla yüz yüze gelmek Nesefî'nin (ö. 710/1310) dil konusundaki itinasını görmek bakımından önemlidir. Buna binaen bazı âlimlerimiz, müellifin kendisinin Arap olmadığı için, Arap olmayanlara da Arapçayı öğretme arzu ve gayretinden dolayı tefsirinde bu şekilde davrandığını söylemişlerdir.[116] Sonra, yukarda da belirttiğimiz gibi, müellif tefsirini yaptığı ayetle ilişkilendirdiği başka ayet veya ayetler varsa onlara da değinmeden geçmez. Ardından da rivayet tefsiri unsurları dediğimiz unsurları kullanarak ayetin tefsirine devam eder. Ayrıca müellif gerek fıkhî, gerekse kelâmî konularla irtibatlı gördüğü ayetlerde, deyim yerindeyse teyakkuz halinde

[110] Özel, **Hanefi Fıkıh Alimleri,** s. 73.
[111] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 11.
[112] Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmud en-Nesefî, **Tefsîru'n-Nesefî (Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl),** (Thk: Yusuf Ali Büdeyvi), Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 1999, II. Baskı.
[113] Ebü'l-Berekat Hafızüddin Abdullah b. Ahmed b. Mahmud Nesefi, **Nesefi tefsiri = Medarikü't-Tenzil ve Hakaikü't-Tevil,** (Çev: Harun Ünal, Şerafettin Şenaslan; Haz. Mustafa Kasadar) Ravza Yay., İstanbul, 2007.
[114] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I,17.
[115] Bu konuyla ilgili bkz., Hadis Kaynakları.
[116] Cerrahoğlu**, Tefsir Tarihi**, II, 284-285.

bulunduğundan daha tafsilatlı yorumlar yapar. Çünkü o, meşhur bir fıkıhçı olduğu kadar aynı zamanda iyi bir kelamcıdır.[117]

Müfessir, ayetlerin anlamlarının daha da açıklığa kavuşması veya Kur'anî bir hikmetin insanlara kolayca öğretilebilmesi için, bazen sarayda devlet erkânının arasında, bazen âlimlerin tartışmaları esnasında cereyan eden bir diyalogdan, bazen de sıradan iki Müslüman arasında geçen konuşmalardan zihnî veya ahlâkî öğütler çıkarmaya çalışır.

Onun tefsirinin Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) Keşşâf'ına benzemesi ise apayrı bir konudur ve daha sonraki sayfalarımızda müstakil olarak ele alınacaktır. Ama şu kadarı var ki, Nesefî'nin (ö. 710/1310) Medârikü't-Tenzîl'i de, Keşşâf gibi dil ve kıraate verdiği önem ve onları işleyiş yoğunluğuyla öne çıkan bir tefsirdir. Öyle ki, bunlar eserinden çıkarılacak olsa geriye hemen hemen bir şey kalmayabilir.[118]

Medârikü't-Tenzîl'e dair bu genel bilgilerin ardından, bundan sonraki gelecek bölümümüzde bahsi geçen eserin meydana gelişi esnasında müellifinin kullandığı veya istifade ettiği kaynakları inceleyeceğiz. Kaynakların sıralanmasında çok özel bir yöntem takip etmediğimizi belirtmenin yanında, tefsirde en çok kullanılan ya da ilk akla gelen kaynaklardan eseri incelemeye başladığımızı ifade etmeliyiz.

[117] Yeşilyurt, **en-Nesefî Ve İslâm Düşüncesindeki Yeri,** s. 32-35
[118] Cerrahoğlu**, Tefsir Tarihi**, II, 284-285.

İKİNCİ BÖLÜM

NESEFÎ'NİN MEDÂRİKÜ'T-TENZÎLİ'NİN KAYNAKLARI

Ebu'l-Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310), Medârikü't-Tenzîl'inde, eseri dirayet tefsiri kabul edilmesine rağmen kaynak olarak rivayet tefsiri unsurlarından da olabildiğince faydalanmıştır. Bilindiği üzere, bu unsurlar Kur'an, Sünnet, Sahabe, Tabiîn, Tebeu't-Tabiîn kavilleri Arap Dili ve cahiliye şiiridir.[119] Ancak Nesefî (ö. 710/1310) bu unsurları kullanırken isnad sistemini takip etmez. Hadisleri ilk ravileriyle zikretmekle yetinir. Ayet te'villerini de onları yorumlayan kişilerin adlarıyla verir. Bunlardan farklı olarak müfessirimizin eserinde, ekseriyetle kaynak kitap olarak ismi belirtilen ez-Zemahşerî (538/1144)'nin el-Keşşâf'ıdır. Bunların örneklerini ilerleyen safhalarda imkânımız ölçüsünde vermeye çalışacağız.

I) KAYNAKLARI

A) Tefsir Kaynakları

Kur'an'ın açıklanmasında ilk başvurulan metot olan Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri bir ayetin kapalı kalan kısmının diğer bir ayetle açıklığa kavuşturulmasıdır. Bunun yapılmadığı veya yeterli olmadığı durumlarda Hz. Peygamber'in (sav) görüş ve açıklamalarından faydalanılmıştır. Gerek Hz. Peygamber'in (sav) sağlığında kendisinin bulunmadığı yerlerde, gerekse onun vefatından sonra Kur'an'ı açıklama görevi, Hz. Peygamber'in (sav) söz ve fiillerini dikkatlice takip eden sahabeye kalmıştır. Nesefî (ö. 710/1310) de, tefsirini oluştururken bu alanda görüş bildiren sahabîlere geniş ölçüde yer vermiştir. Müfessirin, görüşlerinden en çok nakilde bulunduğu sahabîler kronolojik olarak şunlardır: Hz. Ebubekir (ö.13/634),[120] Hz. Ömer (ö. 23/644),[121] Ubeyy b. Ka'b (ö. 30/650),[122] Abdullah b. Mes'ud (ö. 32/652)[123], Hz. Osman (ö. 35/655)[124], Hz. Ali (ö. 40/661)[125], Ebu Hureyre (ö. 57/677)[126], Hz. Aişe (ö. 58/678)[127], Abdullah b. Abbas (ö. 68/687)[128],

[119] Demirci, **Tefsir Tarihi**, s.128.
[120] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 199; III, 235.
[121] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 276; I, 344.
[122] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 719; III, 14.
[123] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 80; II, 240.
[124] Nesefî**, Medârikü't-Tenzîl**, I, 103; I, 661.
[125] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 91; II, 294.
[126] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 219; II, 274.
[127] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 72-73; II, 501.

Enes b. Mâlik (ö. 93/711)[129]. Nesefî'nin (ö. 710/1310) nakilde bulunduğu daha pek çok sahabî varsa da[130], biz onun en çok faydalandığı isimleri zikretmeye çalıştık.

Tabiîn, tebe-i tabiîn ve daha sonraki dönem müfessirler ise şunlardır: İbnü'l Hanefiyye (ö. 73/692)[131], Saîd b. Cübeyr (ö. 95/714)[132], Mücâhid (ö. 103/721)[133], Dahhâk b. Muzâhim (ö. 105/723)[134], Hasen b. Yesâr el-Basrî (ö. 110/728)[135], Katâde b. Diâme (ö. 117/735)[136], İsmail b. Abdurrahman es-Süddî (ö. 127/745)[137], Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî (ö. 146/763)[138], Ebu Hanife (ö. 150/767)[139], Süfyan b. Uyeyne (ö. 198/814)[140], İmam Şâfiî (ö. 204/819)[141], Ebubekir el-Verrâk (ö. 280/893)[142], Abdullah b. Tâhir (ö. 230/844)[143], Yahya b. Muâz (ö. 258/872)[144], Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767)[145].

Bu saydığımız isimler dışında, Nesefî'nin (ö. 710/1310) bir ya da birkaç nakille görüşlerinden faydalandığı tabiîn, tebe-i tabiîn ve diğer dönem müfessirleri de vardır.[146]

Bir Kaynak Olarak Zemahşerî'nin Keşşâf'ı

Müfessirin doğrudan kitap olarak veya ismini zikretmeden alıntı yaptığı bir kaynak olan Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) Keşşâf'ı diğer kaynaklar içinde ayrı bir yere sahiptir.[147] Öyle ki, Nesefî'nin (ö. 710/1310) Medârikü't-Tenzîl'ini, Keşşâf'ın Mutezilî fikirlerden arındırılmış bir

---

[128] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 25; II, 58.
[129] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 65; II, 416.
[130] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**; Osman b. Maz'un (ö. 2/?), II, 230; İkrime (ö. 13/634), II, 563; Muaz b. Cebel (ö. 18/639) I, 163-164; Ebu Zer (ö. 31/651), III, 700; Ebu'd-Derda (ö. 32/652), II, 458; Ubade b. Samit (ö. 34/654), II, 18; Ebu Talha (ö. 34/655), I, 302; Hz. Hafsa (ö. 45/665), III, 677; Hasen b. Ali (ö. 49/669), III, 487-488; Ümmü Seleme (ö. 59/679), III, 41; Muaviye (ö. 60/680), II, 67; Huseyn b. Ali (ö. 61/681), II, 315;Adiyy b. Hâtim (ö. 67/686), I, 162 ; Câbir b. Abdillah (ö. 70/689), I, 322; Temim ed-Dâri (ö. ?/661), III, 302; Hasen (ö. ?), III. 347.
[131] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 268; II, 256.
[132] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 342; II, 261
[133] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I. 144; II, 176
[134] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I. 401; II, 356
[135] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I. 58; II, 332
[136] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I. 122; II, 88
[137] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 107; III,439.
[138] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I,290; III, 516
[139] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 39; II, 452
[140] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 353; II, 120
[141] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 26; I, 329
[142] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 715;
[143] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 414
[144] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 323; II, 584.
[145] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 504; III, 626.
[146] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**; Vehb b. Münebbih (ö. 124/737) , II, 140; Am[i]r b. Abdillah (ö.129/747), I, 442; Ferrâ (ö. 207/822), III, 482; Safvan b. Salih (ö.238/852), I, 30; Muhammed b. Ali et-Tirmizî (318/932), III, 235.
[147] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 269, I, 213-214; I,232

muhtasarı olarak görenler vardır.[148] Bu duruma, Nesefî'nin Keşşâf'tan bazen sayfalarca alıntı yapması sebep olmuştur, diyebiliriz. Dil ve belagat yönlerinin tefsirde çokça öne çıkışı da böyle bir kanaate yol açmış olabilir. Ayrıca, müfessirimizin yetiştiği zamanda, Moğol istilası (h. 616-617/m. 1219-1220)[149] sebebiyle kaybolan pek çok müdevven tefsire karşın, onun elinin altında Keşşâf'ın bir nüshasının bulunuyor olması müellife böyle bir kolaylık sağlamış diye düşünülebilir.[150]

Her şeye rağmen müfessir tefsirinde özgün bir dil kurabilmiştir. Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) kendine has üslubu olan soru-cevap yöntemi ve bazı fikirlere karşı, özellikle mutasavvıflara yönelik, sert tutumu Medârik'te öne çıkan bir durum değildir. Dolayısıyla Medârik'i sadece Keşşâf'ın bir özeti kabul etmek ilmi ölçülerle bağdaşan bir tutum olamaz.

Müfessirin yukarıda saydığımız alıntılarının dışında bir de bizim "isnadsız rivayet" olarak adlandırdığımız nakilleri vardır. Müfessir, bu nakilleri belirtirken başlarında "**روي**"[151], "**قيل**"[152], "**عن بعض العلماء**"[153], "**قال الحكماء**"[154], "**قول السلف**"[155] "**قالوا**"[156] gibi lafızlar zikretmiştir. Kanaatimizce bunlar müfessirin ya kaynağına ulaşamadığı nakiller, ya da tefsirle ilgili oldukça zayıf bulduğu görüşlerdir. Yine kanaatimizce en zayıf görüşteki nakiller de, "**قيل**" lafzıyla başlayanlar olmalıdır.

B) Hadis Kaynakları

Ebu'l-Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310), Kur'an'ın anlaşılmasında ikinci kaynak olarak Hz. Peygamber'in (sav) hadislerine başvurmuştur. Fakat hadisleri zikrederken, hadis usûlünde takip edilen rivayet zincirine yer vermemiş; bunun yerine, ya direkt Hz. Peygamber'i (sav) kaynak göstererek[157], ya da hadisin ilk ravisini belirterek[158], nakillerde bulunmuştur. Ayrıca ele aldığı hadisleri genelde, metin bütünlüğüyle aktarmak yerine, ayetteki kapalılığı giderecek veya iddiasına

[148] Itr, **Ulûmü'l-Kur'âni'l-Kerim,** s. 91.
[149] Özgüdenli, **"Mâverâünnehir",** XXVIII, 179; Andre Miquel, **(Doğuşundan Günümüze) İslam Medeniyeti,** (Haz. Ahmet Fidan), Gerçek Hayat Kitapları, İstanbul, 2003, I, 284.
[150] İsmail Cerrahoğlu**, Tefsir Tarihi**, II, 284.
[151] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 137.
[152] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 141.
[153] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 260.
[154] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 287.
[155] Nesefî ,**Medârikü't-Tenzîl**, III, 89.
[156] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 389.
[157] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 25; I, 34.
[158] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 18; II, 85.

ispat olacak ölçüde vererek yetinmektedir.[159] Buradan yola çıkarak, müellifimizin hadisleri manen rivayet ettiğini söyleyebiliriz[160].

Müfessirin hadis ravisi olarak zikretmiş olduğu isimler şunlardır: Hz. Ebu Bekir (ö. 13/634)[161], Muâz b. Cebel (ö. 18/640)[162], Hz. Ömer (ö. 23/644)[163], Ebu Zer (ö. 31/651)[164], Abdullah b. Mes'ud (ö. 32/652)[165], Osman b. Affân (ö.35/655)[166], Suheyb (ö. 38/658)[167], Ka'b b. Mâlik (ö. 50/670)[168], Hz. Ali (ö. 40/661)[169], Ebu Hureyre (ö. 57/677)[170], Hz. Aişe (ö. 58/678)[171], Adiyy b. Hatim (ö. 67/686)[172], Abdullah b. Abbas (ö. 68/687)[173], Berâ (ö. 72/691)[174], Abdullah b. Ömer (ö. 73/696)[175], Câbir b. Abdillah (ö. 77/694)[176], Süddî (ö. 127, 128/745)[177], Bedîl(ö. ?)[178], Ali b. Hüseyin b. Vâkıd [Zeynelâbidîn] (655/713)[179], Fatıma binti Kays (ö. 54/674)[180].

Nesefî'nin (ö. 710/1310) bir de, "**روي**"[181], "**قيل**"[182], "**سئل**"[183], "**يروى**"[184] gibi meçhul kipli lafızlarla rivayette bulunduğu hadisler vardır.

[159] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 159; III, 70.
[160] Böyle bir hükme, araştırmamızda geçen hadisleri tahric ederken, pek çok hadisin lâfzen birebir karşılığını bulamayışımızdan sonra vardık.
[161] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 680-681; II, 690.
[162] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 76.
[163] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 240; III, 88.
[164] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 416; II, 317.
[165] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 359; II, 233.
[166] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 431.
[167] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 18.
[168] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 589.
[169] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 450-451.
[170] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 26; II, 85.
[171] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 697.
[172] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 162; I, 262-263.
[173] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 33; I, 342.
[174] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 172-173.
[175] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 171-172.
[176] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 418; III, 561.
[177] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 259.
[178] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I; 482.
[179] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 564.
[180] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 500.
[181] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 140; I, 390.
[182] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 88; II, 537.
[183] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 331.
[184] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 580.

C) Kıraat Kaynakları

Medârik Tefsiri, kıraatin oldukça ağırlık verildiği bir tefsirdir. Müfessirin, Hz. Peygamber'in (sav) bizzat kendisinin uyguladığı farklı okuyuşlardan[185] başka kaynak olarak kullandığı kıraatlerin ravileri, kronolojik olarak şunlardır: Hz. Ömer (ö. 23/644)[186], Ubey b. Ka'b (ö. 30/650)[187] , Abdullah b. Mes'ud (ö. 32/652)[188], Hz. Ali (ö. 40/661)[189], Hz. Hafsa (ö. 45/665)[190], Abdullah b. Abbas (ö. 68/687)[191], Katade b. Diâme (ö. 117/735)[192].

Ebu'l-Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310), esasen kıraat konusunda "Kıraat-ı aşere"[193] sahibi olarak bilinen on imamın hepsini takip etmiştir. Bunlar; İbn Amir (ö. 118/736)[194], İbn Kesîr (ö. 120/738)[195], Ebu Bekr Âsım (ö. 128/745)[196], Ebu Ca'fer (ö.130 /748)[197], Ebu Amr (ö. 154/770)[198], Hamza (ö. 156/773)[199], Nâfi'(ö. 169/785)[200], el-Kisâî (ö. 189/805)[201], Ya'kub (ö. 205/820)[202] ve Halef (ö. 229/843)'tir[203].

Ayrıca, müfessir bu imamların ravilerinden de nakillerde bulunmuştur. Bunlar; Hafs (ö. 180/796)[204], Verş (ö. 197/812)[205], Halef (ö. 229/843)[206], Ravh (ö. 234/848)[207], İbn Zekvân (ö. 242/856)[208], Bezzî (ö. 250/864)[209] Kunbül (ö. 291/903)'dür[210].

---

[185] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 707;III, 430; III, 496.
[186] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 229
[187] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 105; I, 238.
[188] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 93; I, 445.
[189] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II,700; III, 429-430.
[190] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 677.
[191] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 127; I, 230.
[192] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 382.
[193] İsmail Karaçam, **En Büyük Mucize (Kur'ân-ı Kerim'in İlmî Ve Edebî Sırları)**, Yeni Şafak Kültür Armağanı, İstanbul, 2005, s. 170-171; Abdülhamit Birışık, **"Kıraat"**, DİA, Ankara, 2002, XXV, 428.
[194] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 337; III, 579
[195] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 265; III, 579.
[196] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 39; I, 140.
[197] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 204; II, 219
[198] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 62; I, 110.
[199] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 32; I, 106.
[200] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 39; I, 94.
[201] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 347; III, 579.
[202] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 84; I, 112.
[203] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 214; II, 640
[204] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 114; I, 128.
[205] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 412; III, 556.
[206] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 214; II, 640
[207] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 430
[208] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 158; I, 517.
[209] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 537; III, 605.
[210] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 530; II, 703.

Müfessirin bazen "kıraat-i aşerenin" ismini belirtmek yerine, onların rumuzlarıyla atıfta bulunduğu da olmuştur. Mekkî[211], Medenî[212], Basrî[213], Şamî[214], Kûfî[215], Hıcâzî[216], Irakî[217] gibi.

Bir de, bu saydığımız grupların dışında kalan, fakat müfessirin kıraat nakillerinde bulunduğu bazı isimler vardır: Ömer b. Abdülaziz (ö. 101/720)[218], Hasen el-Basrî (ö. 110/728)[219], İbn Sîrîn (ö. 110/729)[220], Hammâd (ö. 120/746)[221], Mâlik b. Dinar (ö. 131/748)[222], A'meş (ö. 148/765)[223], Ebu Hanife (ö. 150/767)[224], Halil (ö. 170/786)[225], Zeyd (ö. 189/805 veya 186,187/802)[226], Yezîd (ö. 206/821)[227], Kuteybe (ö. 240/855)[228], Müberred (ö. 285/898)[229], Mufaddal (ö. 290/903)[230], Sehl (ö. 307/919)[231], Râzî (ö. 310/920)[232], Ebu Zeyd (ö. 371/981)[233], A'şa (ö. 83/702)[234], Bercemî (ö. ?)[235], Ebu Hayat (ö. ?)[236], İbrahim en-Nehâî (ö. 96/714)[237], Yahya (ö. ?)[238], Sa'leb (ö. ?)[239], Ayyâş (ö. 15/636)[240], İbnü'z-Zübeyr (ö. 73/692)[241], Talha (ö. ?)[242], Sülemî (ö. 936/1021)[243]. Ali (ö. 118/736)[244].

[211] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 87; I, 107.
[212] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 114; I, 129.
[213] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 87; I, 88.
[214] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 115; I, 129.
[215] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 135; I, 157.
[216] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 139; I, 175.
[217] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 622;
[218] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 87;
[219] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 298; I, 336.
[220] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 87;
[221] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 614; III, 56.
[222] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 415;
[223] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 102; III, 50.
[224] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 52; I, 127.
[225] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 371;
[226] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 181; II, 425.
[227] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 349; III, 513.
[228] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 342; III, 82.
[229] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 153; I, 249.
[230] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 196; II, 542.
[231] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 290; I, 449.
[232] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 216;
[233] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 359;
[234] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 243; III, 220.
[235] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 243; II, 542.
[236] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 289; III, 571.
[237] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 398;
[238] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 711; III, 220.
[239] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 73.
[240] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II,404; III, 600;
[241] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 638;
[242] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 261; II, 486.
[243] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 669;
[244] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 94; I, 106.

Müfessir, kimi yerlerde kıraat imamlarını isim isim belirtmek yerine ihtisar yaparak zikretmeyi uygun görmüştür. Örneğin: "**الباقون**"[245], " **غيرهم**"[246], "**عن البعض**"[247] gibi.

Ayrıca, isim belirtilmeyen meçhul veya umum lafızlı okunuş vecihleri de vardır. Örneğin, "**قرىء**"[248], "**قراءة من قرا**"[249], "**قراءة العامة**"[250] gibi.

Ancak bunların yanında, müfessir kimi ayetlerdeki şâzz (sahih olmayan) okunuşları da belirtmiştir. Bu rivayetler oldukça azdır.[251]

D) Kelam Kaynakları

Ebu'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) kelam ilmi alanında müstakil eserler verecek derecede kelam bilgisine sahip olması[252], bu konuda başka isimlerden alıntı yapmak yerine, daha çok kendi bilgisine müracaat etmesine sebep olmuştur. Ancak "eş-Şeyh Ebu Mansur" [253] diyerek nitelendirdiği Maturîdî'den (ö. 333/944) de zaman zaman bu sahada alıntılar yapmıştır.

Müfessir, ehl-i sünnet konusunda Maturîdîler ve Eş'arîler arasında ayrım yapmamış, ehl-i sünnet dışındaki mezhep ve inançlara- özellikle Mutezilîlere- karşı bu iki grubun savunucusu olmuştur. Bu yüzden, kendi itikadî görüşlerini açıklarken " **لنا**"[254], "**أهل السنة**"[255], "**قلنا**"[256], "**عندنا**"[257], "**عنداهل السنة**"[258], "**على مذهبنا**"[259] gibi ifadeler, onların inançlarının hilafına olan ayetleri izah ederken de "**خلافا للمعتزلة**"[260], "**علىالمعتزلة**"[261] gibi tabirler kullanmıştır.

---

[245] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 253;
[246] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 266; I, 284.
[247] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 298;
[248] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 29; I, 46.
[249] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 177; III, 119.
[250] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 157;
[251] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II,484; III, 40; III, 455.
[252] Cerrahoğlu, **Tefsir Tarihi**, II, 289.
[253] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 116; I, 375. "eş-Şeyh Ebu Mansur" ifadesinden Maturîdî (ö. 333/944)'nin kastedildiğini anlamamız, adı geçen eserde I, 116'da bu şahsın isminin bahsi geçen ifadeyle birlikte tam olarak zikredilmiş olmasından kaynaklanmaktadır.
[254] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 46; I, 314.
[255] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 48; I, 602.
[256] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 90;
[257] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 291-292;
[258] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 80; I, 117.
[259] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 382;
[260] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 190; II, 650.
[261] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 233; II, 346.

Nesefî'nin, tefsirine konu ettiği, bazen inançlarını anlatıp, bazen de kimi ayetlerle fikirlerini çürütmeye çalıştığı ehl-i sünnet dışı mezhepler ise şunlardır: Mutezile[262], Hâriciyye[263], Cehmiyye[264], Bâtıniyye[265], Mürcie[266], Râfizıyye[267], Kerrâmiyye[268], Cebriyye[269], Harûriyye[270], Dehriyye[271], Müşebbihe.[272]

E) Fıkıh Kaynakları

Nesefi'nin kelamcılığından sonra öne çıkan bir başka yönü de fıkıhçılığıdır. Bu yüzden eserde ahkâm ayetlerinin tefsirine büyük özen gösterilmiştir.[273] Müfessir, fıkıh konusunda da, kelamda yaptığı gibi, genelde karşılaştırmalı bir tarzı benimser.[274] İlk olarak farklı amelî mezhep veya görüşlere değindikten sonra, sözü kendi söylemek istediği tevcihe getirir. Fıkıh kaynaklarını kullanışı şu şekildedir:

İsmen alıntı yaptığı kaynaklar: Hz. Ali (ö. 40/661)[275], Hz. Aişe (ö. 58/678)[276], Ebu Hanife (ö. 150/767)[277], Züfer (ö. 158/775)[278], Mâlik (ö. 179/795)[279], Ebu Yusuf (ö. 182/792)[280], Muhammed (ö. 189/805)[281], Kerhî (ö. 200/815)[282], Şafiî (ö. 204/819)[283], Tahâvî (ö. 321/933)[284],

[262] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 29; I, 49.
[263] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 80; I, 105;
[264] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 71; II, 86.
[265] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 114; II, 424.
[266] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 291; II, 348.
[267] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 378; II, 600.
[268] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 470; III, 358.
[269] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 651;
[270] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 203;
[271] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 490.
[272] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 573
[273] Demirci, **Tefsir Tarihi**, s. 179.
[274] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 187; I, 189- 190.
[275] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 28.
[276] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 500- 501;
[277] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 185; I, 645.
[278] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 490;
[279] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 199; I, 356.
[280] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 185; I, 391.
[281] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 475;
[282] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 38; III, 44.
[283] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 167; I, 191- 192.
[284] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 44; III, 323.

İbn Hacer (ö. ?)[285], İbn Ebî Leyla (ö. 83/702)[286], Hulvânî (ö. 242/857)[287], Davud (ö. 135/752-753)[288]dur.

Bu alanda atıf yaptığı eserler: "Şerhu'l- Menâr"[289], "Kâfî"[290], "Usûlü'l- Fıkh"[291], "Câmiu'l- Ulûm"[292], "Nehr"[293] dir.

Bazen de "**جمهور**"[294], "**مذهبنا**"[295], **عراقيون**[296], "**عندنا**"[297], "**لنا**"[298], "**قلنا**"[299], "**قيل**"[300] gibi umum isimler veya fiiller kullanarak mezheplerin fıkhî görüşlerini belirtmiştir

Çoğu kez de müellif, hiçbir atıf yapmadan bizzat kendisi fıkıh bahislerine girmiştir.[301]

F) Tasavvuf Kaynakları

Müfessir, her ne kadar ilmî birikim veya intisap olarak mutasavvıf olmasa da, kendi döneminin veya önceki dönem sûfîlerinin görüşlerinden yararlanmış, eserinde onlardan nakilde bulunmuştur.

İsmen alıntı yaptığı sûfîler şunlardır: Ömer b. Abdülaziz (ö.101/720)[302], Hasan-ı Basrî (ö. 110/728)[303], Mâlik b. Dinâr (ö. 131/748)[304], Cafer-i Sâdık (ö. 148/865)[305], İbrahim b. Edhem (ö.

[285] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 341;
[286] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 195;
[287] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 232;
[288] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 346;
[289] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 157. Yaptığımız kaynak ismi taramalarında doğrudan böyle bir eser ismine rastlayamadık. Fakat kanaatimizce bu eser, müellifin "Menâru'l-Envar" isimli eserine kendisinin yazmış olduğu bir şerh olmalıdır. Çünkü bahsi geçen esere Nesefî'nin (ö. 710/1310) kendisinin bizzat şerh yazdığını biliyoruz. Bkz., Çalışmamızın Birinci Bölümü, "Genel Olarak Eserleri" kısmındaki yer alan bilgiler. Ayrıca bkz. Bilmen, **Büyük Tefsir Tarihi,** II, 362.
[290] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 463. Müellifin kendi eseridir. Bkz., "Genel Olarak Eserleri" kısmındaki yer alan bilgiler.
[291] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 463.
[292] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 430;
[293] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 490;
[294] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 232; II, 37.
[295] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 702;
[296] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 190;
[297] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 168- 169; II, 489.
[298] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 257;
[299] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 187; II, 502.
[300] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 155-156; II, 502.
[301] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 158; II, 39.
[302] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 273.
[303] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 179; II, 296.

162/779)[306], Şakîk-i Belhî (ö. 174/790)[307], Fudayl b. Iyaz (ö. 187/803)[308], Hatem-i Esam (ö. 237/852)[309], Ebu Turâb (ö. 245/859)[310], Zünnûn-i Mısrî (ö. 245/860)[311], Şah el-Kirmânî (ö. 279/889)[312], Ebubekir el-Verrâk (ö. 280/893)[313], Sehl et-Tusterî (ö. 283/896)[314], İbrahim Havvâs (ö. 291/903)[315], Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 298/910)[316], Ka'bî (ö. 319/931)[317], Ebu Zeyd (ö. 371/981)[318], er-Râvî (ö. ?)[319], Muhammed b. Hâmid (ö. ?)[320], Vâsıtî (ö. 711/1311).[321]

Müfessir, bazen de "**اهل الاشارة**"[322], "**أهل المعرفة**"[323], "**بعض المتصوفة**"[324] gibi grup isimleri kullanmıştır.

Müellif, sûfî açıklama ve yorumlarını bazen de, "**قيل**"[325], "**روي**"[326] gibi meçhul lafızlarla aktarmıştır.

G) Tarih Kaynakları

Ebu'l-Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310), eserinde gerek kadim tarih, gerekse Hz. Peygamber (sav) dönemi ve sonrasına ait tarihî bilgilere yer vermiştir. Ne var ki, bu bilgileri genellikle kaynaksız zikretmiştir.

Kullandığı tarih kaynakları veya tarihi rivayetlerde atıf yaptığı kişiler şunlardır: Şa'bî (ö. 104/723)[327], Zührî (ö. 124/742)[328], Vehb b. Münebbih (ö. 127/737)[329], Ebu Zeyd (ö. 371/981)[330],

---

[304] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 531; III, 462.
[305] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 323;
[306] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 82; III, 254-255.
[307] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 221.
[308] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 302-303; III, 330.
[309] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 603.
[310] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 166.
[311] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 306; I, 563.
[312] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 452.
[313] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 273; I, 715.
[314] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 657; III, 254.
[315] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 417.
[316] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 325; II, 422.
[317] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 603.
[318] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 459.
[319] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 281.
[320] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 256.
[321] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 273.
[322] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 84.
[323] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 470.
[324] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 388.
[325] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 101; I, 249.
[326] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 309; II, 373.
[327] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 137;
[328] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 674;
[329] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 365; II, 668.

Yusuf b. el-Huseyn (ö. ?)[331], Esmaî (ö. ?)[332], Cübeyr b. Mut'ım (ö. 59/678-79)[333], Abdülmelik b. Mervân (ö. 86/705)[334], Amr b. Ubeyd (ö. 144/761)[335], Muhammed b. Yasin (ö. ?).[336]

Bazı tarihî bilgileri aktarırken : "**بعض المفسرين**"[337], "**الجمهور**"[338] ifadelerini kullandığı da görülmektedir.

Meçhul veya müphem lafızlı kaynakları ise şu şekildedir: "**قيل**"[339], "**روي**"[340], "**قالوا**"[341], "**حكي**"[342], "**يقال**"[343], "**يروى**"[344], "**ذكر**".[345]

Müfessirin çoğu zaman takip ettiği metot ise, doğrudan kendisinin tarihî malumata girmesidir.[346] Bazen bu giriş şekline, "**ذلك**" lafzının ilave edildiği de görülmektedir.[347]

H) Lügat Ve Nahiv Kaynakları

Nesefî'nin (ö. 710/1310) tefsirinde bulunan lügat ve nahiv tevcihlerinin, bir araya getirildiğinde, hacimli bir yekûn oluşturacağını rahatlıkla söyleyebiliriz. Müfessirin ilham kaynağı olan Keşşâf'ın etkisinin en çok görüldüğü yerler de, zikredilen alanlardır.

Nesefî'nin (ö. 710/1310) lügat ve nahivde ismen kullandığı kaynaklar şunlardır: "Sâhıbü'l-Keşşâf"[348], Halil (ö. 170/786)[349], Kerhî (ö. 200/815)[350], Ferrâ (ö. 207/822)[351], Müberred (ö.

---

330 Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 459.
331 Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 631;
332 Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 375;
333 Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 382.
334 Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 614.
335 Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 596.
336 Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 436.
337 Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 457.
338 Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 200;
339 Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 36; I, 64.
340 Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 88; I, 90.
341 Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 171; II, 430.
342 Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 368; I, 663.
343 Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 591;
344 Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 132-133; II, 294.
345 Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 666.
346 Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 67; I, 87.
347 Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 624; I,662-663.
348 Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 232; I, 213- 214
349 Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 27- 28; I, 31- 32.
350 Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 289;
351 Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 66; I, 131.

285/898)[352], Mufaddal (ö. 290/903)[353], Zeccâc (ö. 311/923)[354], Muhammed b. Hasen [Şeybânî] (ö. 189/805)[355], Hüseyin b. el- Fazl (ö. ?)[356], Sibeveyh (ö. 180/796)[357], Kutrub (ö. 210/825 civarı)[358], Cevherî (ö. 400/1009'dan önce)[359], Ahfeş (ö. 215/830)[360], Ebu Ali (ö. ?)[361].

Bu alanda kitap ismi olarak zikrettiği kaynak ise, "et-Tibyân fî İ'râbi'l- Kur'an"[362] şeklindedir[363].

Bazen de, "**جمهور**"[364], " **أهل حجاز** "[365], " **أهل تميم** "[366], "**كوفيون**"[367], "**بصريون**"[368], " **مذهب خليل وسبويه**"[369], "**مذهب الاخفش**"[370] gibi umum isimler belirtmektedir.

Çoğu kez de, "**قيل**"[371], "**يقال**"[372] gibi meçhul lafızlarla, lügat ve nahiv tevcihleriyle ilgili alıntılar yapmıştır.

Müfessirin bu alanda da en sık kullandığı metot, diğerlerinde olduğu gibi, doğrudan kendi çıkarımlarıdır.[373]

I) Diğer Kaynaklar

Nesefî (ö. 710/1310), eserini oluştururken yukarıda zikrettiğimiz kaynaklardan istifade ettiği gibi, çok az da olsa, diğer ilmî kaynaklardan da yararlanmıştır. Bunu şöyle söylemek belki

[352] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 330;
[353] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 209;
[354] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 27- 28; I, 196.
[355] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 27- 28;
[356] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 27-28;
[357] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 31- 32; I, 66.
[358] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 62;
[359] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 455;
[360] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 506; I, 493.
[361] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 428;
[362] Abdullah b. el-Huseyn b. Abdullah el-Ukberî el-Bağdâdî (616/1219)'nin eseridir.
[363] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 639;
[364] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 479;
[365] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 23;
[366] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III,23;
[367] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 231;
[368] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 479; II, 660.
[369] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 144.
[370] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 298.
[371] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 108; I, 196.
[372] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 693;
[373] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 29; I, 38.

daha doğru olacaktır. Medâriku't-Tenzîl'de yaptığımız araştırmada yukarıdaki kaynakların haricinde, tespit edilen diğer ilimlere dair bulgular şunlardır:

Kuran ilimleri arasında zikredilen[374] ve müellifin birkaç yerde değerlendirmesini yaptığı Müşkilü'l-Kuran[375]; muhtemelen, kendisi gibi Arap olmayanlara Arapçayı öğretmek veya en azından açıklamak gayesiyle geniş izahlarına giriştiği Beyan[376], Fesahat[377] ve Meâni ilimleri[378]; ve günümüzün bilgi düzeyine göre çok basit gelse de, ilmî tefsir örneği kabul edebileceğimiz bazı yorumlar[379] bu konuda belirleyebildiğimiz örneklerdir.

II) KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Zikrettiğimiz alanların müfessirin kaynak kullanımı konusunda araştırmamız hakkında az-çok bir değerlendirme imkânı verebileceği kanaatindeyiz. Önceden de belirttiğimiz gibi, eser dirayet tefsirleri arasında sayılmasına rağmen[380] bünyesinde olabildiğince fazla rivayet tefsiri unsuru barındırmaktadır.[381] Medârik tefsiri incelendiği zaman görülür ki, atıf yapılan çok az kaynak esere rağmen, birçok şahıstan nakledilen görüşler bu tefsirin kaynağını oluşturmuştur. Fakat onun tefsirinin en mühim kaynağı Keşşâf tefsiridir.[382] Kitabî kaynak olarak Keşşaf'a çokça vurgu yapılması müfessirin yetiştiği zamanda, Moğol istilası sebebiyle diğer müdevven tefsirlerin elde kalmamasından kaynaklanmış olabilir. Ancak, Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) Keşşaf'ı için böyle bir durum söz konusu olmayabilir.[383]

Bir de, müfessirin grup ismi veya fiili zikrederek **" بعض ", "في بعض الكتب ", "عن بعض العلماء", "المفسرين", "بعض المتصوفة", "عراقيون", "لنا", "جمهور", "على مذهبنا", "عنداهل السنة", "قلنا", "عن البعض", "الباقون", "قالوا", "غيرهم", "قال الحكماء ", "عن بعض العلماء "** ya da meçhul lafızlarla **"سئل", "حكي", "يروى", "روي", "قيل"** şeklinde müphem alıntılar yapması ve bunu yoğunlukla kullanıyor olması, kanaatimizce eserinin kaynak değerini düşürmüştür.[384]

---

[374] Muhsin Demirci, **Tefsir Usûlü**, MÜ. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul, 2003, s. 223-231.
[375] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 133; III, 242; III, 414.
[376] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 61-62.
[377] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 63.
[378] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 63.
[379] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 220-221; III, 415, III, 590; III, 607; III, 647.
[380] Demirci, **Tefsir Tarihi**, s. 178.
[381] Cerrahoğlu, **Tefsir Tarihi**, II, 284
[382] Cerrahoğlu, **Tefsir Tarihi**, II, 284
[383] Cerrahoğlu, **Tefsir Tarihi**, II, 284.
[384] Bu lafızların eserde kullanıldığı yerleri birinci bölümde genişçe zikretmiştik.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

NESEFÎ'NİN MEDÂRİKU'T-TENZÎLİ'NİN RİVAYET TEFSİRİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

I) RİVAYET METODU

Kur'an müfessirleri Kur'an'ın çeşitli yönlerini ele alarak onu tefsir etmişler, bunun neticesi olarak da tefsirde çeşitli yönler meydana gelmiştir. Tefsirdeki rivayet metodu da bunlardan birisidir. Rivayet tefsiri seleften, yani sahabe ve tabiînden nakledilmiş eserlere dayanan tefsirdir. Buna me'sûr veya naklî tefsir de denilir. Rivayet tefsirini ilk olarak ortaya çıkaranlar hadis ve sened âlimleridir. Fakat onların rivayetleri topladığı zamanlarda naklî tefsir hadisten henüz ayrılmış değildi. Ancak hicrî II. asırda sahabe ve tabiîn kavillerini toplayan tefsirler telif edilmeye başladığı zaman tefsir hadisten ayrıldı. Tedvin dönemi başladıktan sonrada rivayetler müstakil olarak eserlerde toplanmaya başladı.[385]

İçinde Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri ve sağlam olan peygamber sünneti gibi, hakkında ihtilafın bahis konusu bile olamayacağı unsurları barındıran rivayet tefsirinin bazı zaafları da yok değildir. Bunlar da; bu tarz tefsirde İsrailiyâtın yer alması, isnadların hazfedilmesi, uydurma haberlerin çokluğu gibi durumlardır.[386] Söz konusu zaaflı yönlerinin yanında pek çok meşhur tefsir de, bu metotla yazılmış veya rivayet metodu kategorisinde değerlendirilmişlerdir.[387]

Aşağıda sunacağımız değerlendirmeler, esasen bir dirayet tefsiri kabul edilen Medârikü't-Tenzîl'in yukarıda bahsi geçen rivayet tefsirlerinin unsurlarından ne kadarını bünyesinde taşıdığını bulmaya yöneliktir.

[385] Itr, **Ulûmü'l-Kur'âni'l-Kerim**, s. 74; İsmail Cerrahoğlu**, Tefsir Usûlü**, TDVY., Ankara, 2006, s. 228.
[386] Itr, **Ulûmü'l-Kur'âni'l-Kerim**, s. 74-75; Cerrahoğlu**, Tefsir Tarihi**, s.229.
[387] En meşhur rivayet tefsirleri için bkz. Itr, **Ulûmü'l-Kur'âni'l-Kerim**, s. 77; Cerrahoğlu**, Tefsir Tarihi**, s. 228-229; Karaçam, **En Büyük Mucize,** s. 288.

A) Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri

Kur'an'ın bir beşerden sadır olan herhangi bir kitapla karşılaştırılamayacak derecede özlü bir kitap olduğu müsellem bir hakikattir. Dolayısıyla onun anlaşılması da diğer kitaplardan daha çok emek isteyecektir. Bunun yanında, bizzat Sahibi tarafından Kur'an'ın, insanların anlaması için gönderildiği belirtilmektedir.[388] Bir sözün meramını en iyi bilen, şüphesiz ki yine o sözün sahibidir. Bu söz kâinatın yaratıcısından, yaratılmış bir varlık olan insana gelince iş daha da zorlaşmaktadır. Bu yüzden anlaşılması "zor" bir kitap olan Kur'an'ın öğüt için kolaylaştırıldığı yine bu kelamın Sahibince belirtilmektedir.[389]

Öyleyse Kur'an'ı anlamak için ondaki bu hikmetli vecizliği, kapalılığı gidermeye ihtiyaç hâsıl olmaktadır. Bu açıklama vazifesi, ilk olarak yine Kuran'ın kendisine düşer.[390] İşte Kuran'ın bu kendi kendini açıklama şekline, Kuran'ın Kuran'la tefsiri denilmektedir. Onun kendisini tefsir ediş biçimi, bir yerde umumî olarak gelen bir ifadenin başka bir yerde tahsis edilmesi; müphem olan bir lafzın başka bir bölümde belirli hale gelmesi; mutlak olarak verilen ifadenin diğer bir yerde mukayyed olarak geçmesi şeklinde olmaktadır[391].

Kur'an'ın kendisini tefsir etmesi, onun kendi bütünlüğü içinde anlaşılması demektir. Bu yüzden Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri her zaman için geçerli bir tefsir yoludur. Bu, kıyamete kadar da devam edebilecek bir tefsir geleneğidir[392].

İşte aşağıdakiler, bu tefsir tarzının örnekleridir:

Örnek 1: (**ثُمَّ بَعَثْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ مُوسَى بِآيَاتِنَا إِلَى فِرْعَوْنَ وَمَلَئِهِ فَظَلَمُوا بِهَا فَانْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُفْسِدِينَ**) **"Sonra onların arkasından ayetlerimizle Musa'yı Firavun'a ve cemiyetine gönderdik; tuttular o ayetlere zulmettiler, ettiler de bak o müfsidlerin akibeti nasıl oldu?" (Araf, 7/103).** Nesefî (ö. 710/1310) bu ayetteki **"ظلم/zulüm"**den kastın şirk/inkâr olduğunu şu ayetle açıklar: **(وَإِذْ قَالَ لُقْمَانُ لِابْنِهِ وَهُوَ يَعِظُهُ يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ) " Hani**

---

[388] **" إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ" "Biz onu düşünüp anlayasınız diye, Arapça bir Kur'an olarak indirdik."** (Yusuf Suresi, 12/2)

[389] **" وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْآنَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ مُدَّكِرٍ " "Kuşkusuz Biz Kur'an'ı da öğüt için kolaylaştırdık. Öğüt alan var mı?!"** (el-Kamer, 54/17)

[390] **" ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَه" "Sonra onu açıklamak da yalnız bize aittir."** (el-Kıyamet, 75/19)

[391] Hâlis Albayrak, **Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine (Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri)**, Şûle Yay. İstanbul, 1996, s. 93.

[392] Albayrak, **Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine**, s. 155-157.

Lokman da oğluna demişti, ona va'z ediyordu [nasihat veriyordu]: 'Yavrum! Allah'a şirk koşma, çünkü şirk çok büyük bir zulümdür!" (Lokman, 31/13).[393]

Müfessirin yukarıdaki ayeti tefsirinde **"ظُلْمٌ/zulüm"**ün ne olduğunu Lokman Suresi'nin 13. ayetine dayanarak açıklaması, kelimenin bilindik manasını değil, ayette belirtilmek istenen anlamını ortaya koymaktadır.

Örnek 2: (لَقَدْ تَابَ اللَّهُ عَلَى النَّبِيِّ وَالْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ فِي سَاعَةِ الْعُسْرَةِ مِنْ بَعْدِ مَا كَادَ يَزِيغُ قُلُوبُ فَرِيقٍ مِنْهُمْ ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ إِنَّهُ بِهِمْ رَءُوفٌ رَحِيمٌ)"Allah, Peygamberin, sıkıntı anında içlerinden bir grubun kalpleri kaymak üzere iken peygamberine uyan muhacirlerin ve ensarın tevbelerini kesinlikle kabul etmiş ve onları affetmiştir. Kuşkusuz O, onlara karşı son derece şefkatli ve merhametlidir." (Tevbe 9/117) ayetindeki **"النَّبيّ /Peygamber"**in, Hz. Muhammed (sav) olduğunu Nesefî bize şu ayetle bildirmiştir: **(عَفَا اللَّهُ عَنْكَ لِمَ أَذِنْتَ لَهُمْ حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَتَعْلَمَ الْكَاذِبِينَ) "Allah seni affetsin! Doğru söyleyenler belli olmadan ve yalancıları da bilmeden onlara niçin izin verdin?!" (Tevbe 9/43).**[394]

İncelediğimiz ayette her ne kadar **"النَّبيِّ /Peygamber"** ifadesinin ardından muhacir ve ensarın da zikredilmesi, bu peygamberin, Hz. Muhammed (sav) olduğunu bize tarihen hatırlatıyorsa da; Nesefî'nin (ö. 710/1310) delil olarak sunduğu ayet, bu örtüşmeyi daha açık bir hakikat haline getirmektedir.

Örnek 3: (اقْتُلُوا يُوسُفَ أَوِ اطْرَحُوهُ أَرْضًا يَخْلُ لَكُمْ وَجْهُ أَبِيكُمْ وَتَكُونُوا مِنْ بَعْدِهِ قَوْمًا صَالِحِينَ) "Yusuf'u öldürün yahut bir yere atın ki babanızın yüzü size kalsın ve ondan sonra salâhlı bir kavim olasınız!" (Yusuf, 12/9) ayetindeki **"وَجْهُ /yüz"**ü ifadesinin gerçek manada "zât" veya "kendi" anlamında olduğunu açıklamak için Nesefî (ö. 710/1310) şu ayetle bir karşılaştırma yapmıştır: **(وَيَبْقَى وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ) "Ancak ihtişamlı ve cömert olan rabbinin kendisi hariç"**[395] **(Rahman, 55/27).**[396]

[393] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 591.
[394] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 714.
[395] Ayeti daha anlaşılır kılmak için bir önceki ayeti de **(كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ) "Yeryüzünde bulunan herkes yok olacaktır." (Rahman, 55/26)** belirtmeyi uygun gördük.
[396] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 97

"وَجْهُ" kelimesinin lügatteki karşılığının ve hatıra gelen ilk anlamlarından birinin "yüz" olduğu bilinen bir konudur.[397] Cenab-ı Hakk'a el, yüz vb. şekilde cismani unsurlar izafe etmenin yersizliğinin farkında olan müfessir söz konusu ayetle **(Rahman, 55/27)** ilahi hitabın mesajını vermeye çalışmıştır.

B) Kur'an'ın Sünnetle Tefsiri

İnsanlara Kur'an'ı tebliğle görevlendirilen Hz. Peygamber (sav)[398], aynı zamanda onun açıklayıcılığını da üstlenmiştir.[399] Her ne kadar Kur'an'a muhatap çevrenin dili Arapça olması hasebiyle sahabîler, genel itibariyle Kur'an'ı anlıyorlarsa da, onun bazı müteşabih lafızlarını ve ayrıntılarını anlamada zorluk çekiyorlardı. Hz. Peygamber (sav) de, farklı metotlarla onları Kur'an'la irşâd etmeye çalışıyordu. Bunu yaparken, her ikisi de peygamberlik görevlerinden olan ve ayetlerin muhtevasına göre değişen beyan (açıklama) ve teşrii (hüküm koyma) vazifelerini de birlikte yürütmüş oluyordu.[400] Hz. Peygamber'in (sav) Kur'an'ı tefsir tarzı ise, mücmelin tebyini, mübhemin tafsili, mutlakın takyidi, müşkilin tavzihi şeklinde olmuştur.[401]

İslam bilginlerinin hemen hepsi, sünneti, Kuran'ın tefsirinde ikinci önemli kaynak olarak kabul etmişlerdir. Zaten Kuran'ın, özellikle tatbikatla ilgili kısa ve öz ifadelerinin açıklanmasında Hz. Peygamber'in (sav) rolünü inkâr etmek mümkün değildir[402].

Tefsir tarihinde Hz. Peygamber'in (sav) Kur'an'ı tefsir ettiğine dair ittifak olmakla birlikte, bu tefsirin ne miktarda olduğu konusunda ihtilaflar vardır. Buna göre, Gazzâlî (ö. 1058/1111), Suyûtî (ö. 911/1505), Ahmet Emin (ö. 1373/1954) ve Kasım el-Kaysî (ö.?) gibi, Hz. Peygamber

---

[397] İbrahim Mustafa vd., **el-Mu'cemü'l-Vesît**, Çağrı Yay. , İstanbul, 1989, s. 1015.

[398] **" فَإِنْ حَاجُّوكَ فَقُلْ أَسْلَمْتُ وَجْهِيَ لِلَّهِ وَمَنِ اتَّبَعَنِ وَقُلْ لِلَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ وَالْأُمِّيِّينَ أَأَسْلَمْتُمْ فَإِنْ أَسْلَمُوا فَقَدِ اهْتَدَوْا وَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلَاغُ وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ" "Eğer seninle tartışılarsa de ki: "Ben de özümü Allah'a teslim ettim, bana uyanlar da". Kendilerine kitap verilenler ve okuma bilmeyenlere de ki: "Sizler de İslam'ı kabul ettiniz mi?"Eğer İslam'ı kabul ederlerse doğruyu bulmuş olurlar. Şayet yüz çevirirlerse, senin görevin sadece tebliğdir. Allah kullarını görmektedir."(Al-i İmran, 3/20)**; **" يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ" "Ey Peygamber, Rabbinden sana indirileni insanlara bildir. Eğer bildirmezsen Allah'ın mesajını iletmemiş olursun. Allah seni insanlardan korur. Kuşkusuz Allah inkâr eden toplumları doğru yola iletmez " (Maide, 5/67)**

[399] **" بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ "Açık delillerle ve kitaplarla gönderdik. İnsanlara, kendilerine gönderileni açıklayasın ve düşünüp ibret alsınlar diye sana da, bu Kur'an'ı indirdik."(Nahl, 16/44)**; **" وَمَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ إِلَّا لِتُبَيِّنَ لَهُمُ الَّذِي اخْتَلَفُوا فِيهِ وَهُدًى وَرَحْمَةً لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ "Biz bu Kitab'ı sana yalnız onların ayrılığa düştüğü şeyleri kendilerine açıklayasın ve inanan topluma da yol gösterici ve rahmet olsun diye gönderdik." (Nahl, 16/64)**

[400] Suat Yıldırım, **Peygamberimizin Kur'an'ı Tefsiri**, Kayıhan Yayınevi, İstanbul, 1983, s. 335-337

[401] Demirci, **Tefsir Tarihi**, s. 63-69.

[402] Albayrak, **Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine**, s. 137-138.

(sav) Kur'an'ın çok az bir kısmını tefsir etmiştir, diyenlerin yanında; Hz. Peygamber (sav) Kur'an'ın tamamını tefsir etmiştir, diyen İbn Teymiye (ö. 728/1328)[403] ve benzeri âlimler de vardır[404]. Fakat bu konudaki rivayetler, Hz. Peygamber'in (sav) Kur'an'ın az bir bölümünü tefsir ettiğini ortaya koymaktadır[405].

Aşağıda müfessirin Hz. Peygamber'in (sav) bu tefsir tarzından istifade edişine örnekler verilmiştir:

Örnek 1: (الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَعْلُومَاتٌ فَمَنْ فَرَضَ فِيهِنَّ الْحَجَّ فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ يَعْلَمْهُ اللَّهُ وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى وَاتَّقُونِ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ) "Hac malum aylardadır. Kim o aylarda hacca başlarsa, artık hacda ne refes, ne füsuk, ne cidal yok! Hayra dair ise ne işlerseniz Allah onu bilir ve çünkü azığın en hayırlısı takvadır. Azık tedarik edin de Bana takva ile gelin ey beyni olanlar." (Bakara, 2/197) ayetindeki **"فسوق/füsûk"** kelimesini müfessir ilk olarak günahkârlık olarak anlamıştır. Fakat müfessirin bu anlamın hemen ardından Hz. Peygamber'in (sav) şu hadisini[406] zikretmesi, kelimeye daha özel bir anlam kazandırmıştır: "Mümine sövmek füsûktur."[407]

"فسوق/füsûk" kelimesinin sözlükte **"فسق/fısk"** sözcüğüyle, bu sözcüğün de "isyan" kelimesiyle açıklanmış olması[408], zikredilen hadis görülmediği takdirde, ayete bu kadar net bir anlam kazandırmayacaktı. Fakat müfessirin zikrettiği hadisle konu daha bir açıklığa kavuşmuştur. Ayrıca, hadisin ayete getirmiş olduğu bu anlam, haccın adabından bahseden söz konusu ayetin konu bütünlüğüne daha uygun olmuştur.

Örnek 2: (حَافِظُواْ عَلَى الصَّلَوَاتِ والصَّلاَةِ الْوُسْطَى وَقُومُواْ لِلّه قَانِتِينَ) "Namazlara ve özellikle de orta namazına dikkat edin. Allah'a gönülden boyun eğerek namaza kalkın." (Bakara, 2/238) ayetindeki, hangi namazı kastettiği belli olmayan, **"والصَّلاَةِ الْوُسْطَى /orta namazı"** ifadesi

[403] İbn Teymiye'nin (ö. 728/1328) söz konusu görüşüne dair bkz. Ömer Dumlu, **İbn Teymiye ve Konulu Tefsir**, Anadolu Yay., İzmir, 1999, s. 25-34; s. 105.
[404] Demirci, **Tefsir Tarihi**, s. 69-70; Ayrıca bkz., Yıldırım, **Peygamberimizin Kur'an'ı Tefsiri**, I, 40-46.
[405] Ömer Dumlu**, Kur'an Tefsirinde Yöntem**, Anadolu Yay., İzmir, 1998, s. 35-36.
[406] Bkz. "Onu öldürmek ise küfürdür." ilavesiyle; el-İmam Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buharî, **el-Câmiu's-Sahîh,** Çağrı Yay., İstanbul, 1992, VII, 84, Kitabü'l-Edeb, 44. Bab; Aynı eser, VII, 91, Kitabü'l-Fiten, 8. Bab; el-İmam Ebu Huseyn Müslim b. el-Haccac, **el-Câmiu's-Sahîh,** Çağrı Yay., İstanbul, 1992, I, 81, Kitabü'l-İman, 116. hadis; İbn Ebî Şeybe, **el-Musannaf**, yrs., trs., IV, 256; Muhammed Fuâd Abdülbâki Tertibi, **Müttefekun Aleyh Hadisler**, Çev: Abdullah Feyzi Kocaer, Yeni Şafak Kültür Armağanı, Konya, 2005, 45. hadis
[407] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 169.
[408] İbrahim Mustafa vd., **el-Mu'cemü'l-Vesît**, Çağrı Yay. , İstanbul, 1989, s. 689.

müfessirin naklettiği şu hadisle[409] açıklığa kavuşmuştur: "Hz. Peygamber (sav), Ahzab [Hendek savaşı, hicri 5. yıl Şevval Ayı][410] gününde şöyle demiştir: 'Bizi orta namazdan, ikindi namazından, alıkoydular. Allah onların konaklarına ateş doldursun!" [411]

"**والصَّلاَةِ الْوُسْطَى /orta namazı"** ifadesi, takdir edilir ki, muğlâk bir ifadedir. Çünkü "orta" kavramını belirlerken mutlak manada zamanın mı, yoksa namaz vakitleri sayısının mı esas alınacağı tartışmalı bir durum olabilir. Nitekim Nesefî'nin (ö. 710/1310) de sayfanın devamında **"قيل/denildi ki"** lafzıyla başladığı tefsir tevcihlerinde belirttiği üzere; bu namaza akşam namazıdır diyenler, geceyle (yatsı) gündüz (ikindi) namazlarının ortasını; sabah namazıdır diyenler, gündüzle (öğle) gece (yatsı) namazlarının ortasını esas alarak görüşlerini belirtmişlerdir. Kanaatimizce, mezkûr yorumların sahipleri söz konusu hadise ulaşamamış olmalılar.

Hz. Peygamber'in (sav) bu ayete delalet ederek **"والصَّلاَةِ الْوُسْطَى /orta namazı"**nın hangi namazı karşıladığını bildirmiş olması, yukarıda zikrettiğimiz türden meydana gelmiş veya meydana gelebilecek kavram karmaşalarının önüne geçmiştir.

Örnek 3: (قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ) "De ki: "Ey kitap sahipleri, bizim ve sizin aranızda ortak olan söze geliniz; Allah'tan başkasına kulluk etmeyelim, hiçbir şeyi O'na ortak koşmayalım ve Allah'ı bırakıp bazılarımız bazılarını Rab edinmesin. Eğer bunu da kabul etmezlerse onlara deyiniz ki, 'şahit olun biz Allah'a teslim olmuşuz"." (Âl-i İmran, 3/64) ayetini Hz. Peygamber (sav) okuduğu zaman[412] Adiyy b. Hâtim (ö. 67/686), Hz. Peygamber'e (sav): Ey Allah'ın Rasulü, biz onlara [Allah'tan başkalarına] tapmazdık, dedi. Hz. Peygamber de (sav): Size helali ve haramı onlar belirliyor; siz de onların bu sözlerini kabul ediyor

[409] Bkz. Ahmed b. Hanbel, **el-Müsned**, Çağrı Yay., İstanbul, 1992, I, 150, (Bazı farklarla şu şekildedir:) "Hz. Peygamber (sav) Uhud günü şöyle dedi: "Bizi orta namazından alıkoydular; nihayet güneş de battı. Allah onların kabirlerini, evlerini ve karınlarını ateşle doldursun."; el-Buharî, **el-Câmiu's-Sahîh,** VII, 165, Kitabü'd-Deavât, 58. bab, (Bazı farklılıklarla şu şekilde geçmektedir:) "Hendek günü, Hz. Peygamber'le (sav) birlikteydik. Allah onların kabirlerini, evlerini ateşle doldursun. Bizi orta namazından alıkoydular, nihayet güneş de battı. O [orta namazı], ikindi namazıdır."

[410] M. Âsım Köksal, **İslâm Tarihi**, Köksal Yay. İstanbul, 2006, V, 19; Muhammed Hamidullah, **"Hendek Gazvesi"**, DİA, İstanbul, 1998, XVII, 194-195.

[411] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 200.

[412] Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevra et-Tirmizî, **es-Sünen,** Çağrı Yay. İstanbul, 1992, V, 278, 3095. hadis. (Bazı farklılıklarla şu şekildedir:) "Adiyy b. Hatim der ki; "Boynumda altın bir haç olduğu halde Hz. Peygamber'in (sav) huzuruna girdim. Bana; "Ey Adiyy üzerinden o putu at" dedi. Ben [orada] onun Berae sûresinden şöyle okuduğunu duydum: **"Onlar Allah'ı bırakıp rahiplerini ve papazlarını ilah edindiler".** [Burada şöyle dedi:] Onlar aslında rahip ve papazlara tapmıyorlardı; fakat onların helal kıldıklarını helal sayıyorlar, haram kıldıklarını haram kabul ediyorlardı."

muydunuz? O da: – Evet! deyince, Hz. Peygamber (sav) : İşte o ["Rab"den kastedilen mana] budur, buyurdu.[413]

Bu ayette açıklanmasına ihtiyaç duyulan **" ولايتخذ بعضنا بعضاارباب/bazımız bazılarını Rab edinmesin"** ifadesidir. Çünkü ayetteki ifade, ehl-i kitabın Allah'tan başka kimseleri de rab edindiğini iddia etmektedir. Bu da, haliyle önceden bir ehl-i kitab [Hıristiyan] olan[414] Adiyy b. Hâtim'in (ö. 67/686) dikkatini çekmiş ve Hz. Peygamber'e (sav) bu soruyu sormuştur. Hz. Peygamber (sav) de, hem onun sorusuna cevap vermiş, hem de bu şekilde Kur'an'daki **"رب/rab"** kavramını tanımlamıştır. Dolaysıyla bu olaydan sonra Kur'an'da **"رب/rab"** kavramının geçtiği ayetlerde söz konusu hadisi hatırlayıp tefsirinde itibara almamak doğru olmayacaktır.

C) Kur'an'ın Sahabe Sözüyle Tefsiri

Başlıkta kullandığımız **"صحابة/sahâbe"** lafzı, **"صحابي /sahâbî"** sözcüğünün çoğuludur.[415] Terim olarak da, Hz. Peygamber'i (sav) gören, uzun veya kısa müddetle de olsa onunla birlikte olandır.[416] Onu görmüş ve zaman zamanda sohbetine katılıp onu dinlemiş olmaları, kimi zaman bir ayetin iniş anına, kimi zaman Hz. Peygamber'in (sav) bir ayeti veya ayetleri açıklamasına şahit olmalarına sebep olmuştur. Sahabîlerin hem ekseriyetle Arap olmaları dolayısıyla Arap dilinin üslup ve inceliklerini, milletlerinin örf ve adetlerini iyi bilmeleri[417], hem de vahiy ve peygamberlik durumuna tanık olmaları, onları Hz. Peygamber'den (sav) sonra Kur'an'ı en iyi anlayan ve açıklayan nesil derecesine yükseltmiştir.

Ayrıca, Hz. Peygamber'in (sav) "Ashabım yıldızlar gibidir, hangisine uyarsanız hidayeti bulursunuz"[418] sözü de sahabeye tâbi olmada bir nevi taahhüt niteliğindedir. Dolayısıyla, onların Kur'an hakkındaki açıklamalarının itibarı da aynı derecededir. Hz. Peygamber'in (sav) sağlığında İslam'ı tebliğle vazifelendirilen sahabîler, aynı zamanda Kur'an'ın açıklayıcılığını da üstlenmişlerdir. Gittikleri yerlerde kendilerine Kur'an'dan ve Hz. Peygamber'in (sav) sünnetinden soranlara, ilmi idrakleri nispetinde cevaplar ve çözümler sunmuşlardır. Ancak, bu Kur'an ve

[413] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 262-263.
[414] İbn Hişam, **es-Sîre**, yrs., trs., II, 578; İbn Kesîr, **es-Sîretü'n-Nebeviyye**, yrs., trs., I, 123.
[415] İbrahim Mustafa vd., **el-Mu'cemü'l-Vesît**, s. 507.
[416] es-Seyyid eş-Şerif Ebi'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali el-Huseyniyy el-Cürcânî el-Hanefi, **et-Ta'rifât,** Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2000, s. 135; İbrahim Kâfi Dönmez, **İslam'da İnanç, İbadet Ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul 2006, IV, 1718-1721.
[417] Demirci, **Tefsir Tarihi**, s. 80.
[418] İbn Batta el-Ukberî, **el-İbanetü'l-Kübra**, 709. hadis.

sünneti açıklama görevi, Hz. Peygamber'in (sav) vefatından sonra sadece onun görevlendirdiklerini değil, tüm sahabeyi kapsar hale gelmiştir. Nesefî (ö. 710/1310) de eserinde, bu sahabîlerin görüşlerinden bir dirayet tefsirine göre, fevkalade bir yoğunlukta istifade etmiştir.

Müfessir, tefsirinde sahabe kavillerini kullanırken, hadiste olduğu gibi, söz konusu görüşün sahibi olan sahabînin kendi ismini ve ilgili metni vermekle yetinmiş, fazladan bir isnad kullanmamıştır. Müellifin tefsir tevcihlerinde en çok yararlandığı sahabîler şunlardır: Hz. Ebubekir (ö. 13/634)[419], Hz. Ömer (ö. 23/644)[420], Ubeyy b. Ka'b (ö. 30/650)[421], İbn Mes'ud (ö. 32/652)[422], Hz. Ali (ö. 40/661)[423], Hz. Aişe (ö. 58/678)[424], İbn Abbas (ö. 68/687)[425], Abdullah ibn Ömer (ö. 73/696)[426]. Çok az olarak da sahabe görüşlerini umumi lafızlarla nakletmiştir. **" غيره من "[427], "غيرهم" جماعة"[428], "الصحابة"[429], "كثير من الصحابة"[430], "غيرهما من الصحابة"[431], "الصحابة"** [432]

Müfessir zikrettiği sahabe görüşleri konusunda tarafsız davranmıştır. Fikirleri karşılaştırma konusunda genelde, sahabîleri karşı karşıya getirmemiş ve onların kavilleri konusunda bu zayıftır, bu sahih değildir, gibi yorumlarda bulunmamıştır.

Örnek 1: (إِنْ تَجْتَنِبُوا كَبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَنُدْخِلْكُمْ مُدْخَلًا كَرِيمًا) "Yasak edildiğiniz şeylerin büyüklerinden sakınırsanız, sizin küçük hatalarınızı bağışlar sizi onurlu bir makama yerleştiririz." (Nisa, 4/31) ayetindeki **"كَبَآئِر/büyükler"** lafzıyla ilgili olarak Nesefî (ö. 710/1310), Abdullah b. Mes'ud'dan (ö. 32/652) iki görüş aktarmıştır:

"Birincisi: Allah'ın Nisa Suresi'nin başından başlayarak bu ayete kadar yasakladığı her şeydir. İkincisi: Büyük günahlar üçtür; Allah'a şirk koşmak, Allah'ın rahmetinden ümit kesmek, Allah'ın cezalandırmasından emanda olmak."[433]

[419] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 627; II, 199.
[420] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 276; I, 344.
[421] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 281; III, 14.
[422] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 80; I, 86.
[423] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 91; I, 98.
[424] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 501; III, 41.
[425] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 25; I, 35.
[426] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 472; I, 560.
[427] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 105.
[428] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 335.
[429] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 677.
[430] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 688.
[431] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 179.
[432] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 211.
[433] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 352.

İbn Mes'ud'un (ö. 32/652) bu yorumuyla, hem **"كَبَآئِر/büyükler"** kelimesine açıklık getirilmiş, hem de büyük günahlar hakkında malumat verilmiştir.

Örnek 2: (الرِّجَالُ قوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ وَبِمَا أَنْفَقُوا مِنْ أَمْوَالِهِمْ فَالصَّالِحَاتُ قَانِتَاتٌ حَافِظَاتٌ لِلْغَيْبِ بِمَا حَفِظَ اللَّهُ وَاللَّاتِي تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ فَعِظُوهُنَّ وَاهْجُرُوهُنَّ فِي الْمَضَاجِعِ وَاضْرِبُوهُنَّ فَإِنْ أَطَعْنَكُمْ فَلَا تَبْغُوا عَلَيْهِنَّ سَبِيلًا إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيًّا كَبِيرًا) **"Allahın, kendi lütfundan, bir kısmınıza diğerlerinden daha farklı özellikler vermiş olması ve mallarından harcamaları sebebiyle erkekler Kadınların destekleyicileridir. İyi kadınlar, uyumlu olan ve eşlerinin yokluğunda, Allahın koruması sayesinde, kendilerini koruyanlardır. Geçimsizlik edip aileyi yıkacağından korktuğunuz kadınlara, önce öğüt veriniz sonra yataklarında yalnız bırakınız sonra da tehdit ediniz. Eğer öğüdü kabul ederlerse, artık onların aleyhlerine başka bir çareye başvurmayın. Kuşkusuz Allah yüce ve büyüktür." (Nisa, 4/34)** ayetindeki **"نُشُوزَ/geçimsizlik"** kelimesi lügatte ilk olarak **"نشز"** sözcüğünün çoğulu olup, "yerden çıkıp yükselen şeyler"[434] anlamına gelirken, İbn Abbas'ın (ö. 68/687) yorumuyla, "kadının kocasının haklarını hafife alması ve emrine karşı gelmesi" şeklinde anlaşılmıştır.[435]

Örnek 3: (قُلْ أَغَيْرَ اللَّهِ أَتَّخِذُ وَلِيًّا فَاطِرِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ يُطْعِمُ وَلَا يُطْعَمُ قُلْ إِنِّي أُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ أَوَّلَ مَنْ أَسْلَمَ وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ) **" De ki: "Göklerin ve yerin yaratıcısı olan Allah'tan başkasını mı dost edineyim?!" rızkı veren O'dur, O'nun rızka ihtiyacı yoktur. De ki: "ben O'na teslim olanların ilki olmak ve kesinlikle ortak koşanlardan olmamakla emrolundum". (En'am, 6/14)** ayetindeki **"فَاطِر/yaratıcı"** kelimesinden murad edilen mana, İbn Abbas'ın (ö. 68/687) , deyimiyle sonradan fark edilmiştir.

O şöyle anlatmaktadır: "Ben **"فَاطِر"**ın anlamını iki bedevî, bir kuyu konusunu bana dava olarak getirene kadar bilmezdim. Onlardan birisi dedi ki: **"انافطرتها"** (Yani, o kuyuyu ilk olarak ben yaptım.)[436]

İbn Abbas'ın (ö. 68/687) ayetle ilgili bu hikâyesinden anlaşılıyor ki, **"فطر"** fiili sıradan bir şeyler yapmak, meydana getirmek değil; bir şeyi ilk olarak yapmak, onu yoktan var etmek, dahası yaratmak anlamına gelmektedir.

[434] İbrahim Mustafa, vd., **el-Mu'cemü'l-Vesît**, s. 922.
[435] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 355.
[436] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 494.

D) Kur'an'ın Tabiîn Sözüyle Tefsiri

Tabiîn sözcüğü, **"تابعي"** kelimesinin çoğuludur.[437] Istılahî olarak, Hz. Peygamber'in ashâbından herhangi birisine mülâkî olan ve onunla sohbeti bulunan kimseye tabiî denir. Bu kelimenin, genellikle çoğul şeklinin kullanılması meşhur olmuştur.[438]

Tabiînin tefsirdeki mertebesi sahabeden sonra gelir. Sahabeden sonra tefsir tarihindeki en önemli rolü onlar üstlenmişlerdir.[439] Bu yüzden onlara tefsirde ikinci tabaka denmiştir.[440] Onların beslendikleri kaynak, Hz. Peygamber'den (sav) feyz alan sahabe neslidir.[441]

Onların Kur'an'ı tefsir yöntemleri de sahabeye benziyordu. Sahabe bir ayetin izahını yaparken ayeti ayetle, orada bulamazsa Hz. Peygamber'in hadisleriyle açıklama yoluna gidiyor; bu konudaki sünnetin yaklaşımını tespit edemezse, o zaman da kendileri görüş beyan ediyordu. Tabiîler de tıpkı onlar gibi öncelikle söz konusu iki kaynağa başvuruyor, ancak bundan sonra esbab-ı nüzûl, mübhemat ve gaybî konularda sahabîlerin görüş ve tercihlerine müracaat etmek zorunda kalıyorlardı. Kimi zamanlarda da ehli kitabın görüşlerine başvurdukları oluyordu.[442]

Müfessirimiz işte bu tefsir tabakasının şu isimlerinden faydalanmıştır: İbnü'l-Hanefiyye (ö. 73/692)[443], Saîd b. Müseyyeb (ö. 91/710)[444], Saîd b. Cübeyr (ö. 95/714)[445], Ömer b. Abdülaziz (ö. 101/720)[446], Mücâhid (ö. 103/721)[447], Dahhâk (ö. 105/723)[448], Hasen el-Basrî (ö. 110/728)[449], Katâde b. Diâme (ö. 117/735) [450], Mâlik b. Dinâr (ö. 131/748)[451], Ebu Hanife (ö. 150/767)[452], Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778)[453].

---

[437] İbrahim Mustafa vd., **el-Mu'cemü'l-Vesît**, s. 81.
[438] Ali Yardım, **Hadîs I-II**, Damla Yay. İstanbul, 1997, I, 74.
[439] Demirci, **Tefsir Tarihi**, s. 94.
[440] Cevdet Bey, **Tefsir Usûlü Ve Tarihi,** (Hazırlayan: Mustafa Özel), Kayıhan Yay. İstanbul, 2002, s. 103
[441] Demirci, **Tefsir Tarihi**, s. 94.
[442] Demirci, **Tefsir Tarihi**, s. 94.
[443] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 268; II, 256.
[444] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 501; III, 185.
[445] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 342, II, 261.
[446] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 549; II, 661.
[447] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 144; I, 516.
[448] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 356; II, 401.
[449] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 58, I, 84.
[450] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 122; II, 88.
[451] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 531; III, 462.
[452] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 25; I, 291.
[453] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 259; III, 185.

Yukarıda zikredilenler kadar olmasa da, şu zatlardan da alıntılar yapılmıştır: Şa'bî (ö. 104/723)[454], Zührî (ö. 124/742)[455], Cafer-i Sâdık (ö. 148/865)[456], Mâlik b. Enes (ö. 179/795)[457], Rabi' b. Enes (ö. ?)[458], Rabi' b. Heysem (ö. ?)[459], Meymun b. Mihrân (ö.)[460].

Örnek 1: (وَاللَّذَانِ يَأْتِيَانِهَا مِنْكُمْ فَآذُوهُمَا فَإِنْ تَابَا وَأَصْلَحَا فَأَعْرِضُوا عَنْهُمَا إِنَّ اللَّهَ كَانَ تَوَّابًا رَحِيمًا إِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللَّهِ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السُّوءَ بِجَهَالَةٍ ثُمَّ يَتُوبُونَ مِنْ قَرِيبٍ فَأُولَئِكَ يَتُوبُ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا وَلَيْسَتِ التَّوْبَةُ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ حَتَّى إِذَا حَضَرَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ إِنِّي تُبْتُ الْآنَ وَلَا الَّذِينَ يَمُوتُونَ وَهُمْ كُفَّارٌ أُولَئِكَ أَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا) "Sizden eş cinsellik yapanları da cezalandırın. Eğer pişman olur ve kendilerini düzeltirlerse, onların yakalarını bırakın. Kuşkusuz Allah, tevbeleri kabul edendir ve çok merhametlidir.(16) Allah sadece bilmeden kötülük yapıp arkasından hemen pişmanlık duyanların tevbesini kabul eder. İşte Allah onların günahlarını bağışlar. Allah her şeyi bilir ve her işinde hikmet vardır. (17) Ölünceye kadar günahlar işleyip de öleceğini anlayınca, "şimdi tevbe ettim" diyenlerin ve inkâr üzere ölenlerin tevbesi, gerçek tevbe değildir. İşte onlara acıklı bir azap hazırlamışızdır.(18) " (Nisâ 4/ 16-18)

Yukarıda zikredilen Nisâ sûresinin 16-18. ayetleri üzerine görüş bildiren Mücâhid (ö. 103/721), bu üç ayeti birlikte değerlendirmiştir. Ona göre birinci ayet müminler, ikinci ayet münafıklar ve üçüncü ayet kâfirler hakkındadır. Nesefi (ö. 710/1310) de, bu görüşe herhangi farklı bir yorum ilave etmemiştir.[461]

Gerçekten bu ayetlerin (Nisa: 16-18) seyrine bakıldığı zaman; Allahın bağışlamasının, daha ümitvar olunduğu kimselerden daha ümitsiz olan kimselere doğru bir inişin söz konusu olduğunu, buna ilaveten, ayetlerdeki daha munis ifadelerden daha sert ifadelere geçildiğini görmekteyiz. Bu durum, en azından ayetlerin son kısımlarından bile anlaşılmaktadır. (Kuşkusuz Allah, tevbeleri kabul edendir ve çok merhametlidir./Allah her şeyi bilir ve her işinde hikmet vardır./İşte onlara acıklı bir azap hazırlamışızdır.)

[454] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 713;
[455] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 723;
[456] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 568;
[457] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 615.
[458] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 89.
[459] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 185.
[460] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 585;
[461] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl,** I, 342.

Örnek 2: (التَّائِبُونَ الْعَابِدُونَ الْحَامِدُونَ السَّائِحُونَ الرَّاكِعُونَ السَّاجِدُونَ الْآمِرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَالْحَافِظُونَ لِحُدُودِ اللَّهِ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ) "Tevbe edenler, ibadet edenler, Allah'ı övgü ile ananlar, Allah için sefere çıkanlar ruku edenler, secde edenler, iyiliği emredip kötülüğü yasaklayanlar, Allah'ın sınırları[nı] gözetenler yok mu? İşte öylesi inananları müjdele." (Tevbe, 9/112) ayetinde geçen **"التَّائِبُونَ الْعَابِدُونَ/ tevbe edenler, ibadet edenler"** ibaresinde kastedilen kimselerin kimler olduğu, tabiînden Hasan el-Basrî'ye (ö. 110/728) göre "Şirkten tevbe eden, münafıklıktan kurtulan kimselerdir"[462].

Kanaatimizce, ayetteki söz konusu ifadeye Hasan el-Basrî'nin (ö. 110/728) yüklemiş olduğu bu anlam, tarihî vakıaya -Arap yarımadası ahalisinin ekseriyetle, İslam öncesi bir şirk toplumu olmaları dikkate alındığında[463]- oldukça uygun düşmektedir.

Örnek 3: (وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا كَانَ عَلَى رَبِّكَ حَتْمًا مَقْضِيًّا) "İçinizden oraya uğramayacak hiç kimse yoktur. Bu, Rabbinin üzerine aldığı kesin bir hükümdür." (Meryem, 19/71) ayetindeki **"وَارِدُهَا/(oraya) uğrayacak"** ifadesi ilk bakışta mümin de olsa, kâfir de olsa herkesin cehenneme bir kez uğrayacağını ifade etmektedir. Çünkü **"الورود"**a **"الدخول"** manası verilmiştir[464]. Aynı anlam hadiste de belirtilmiştir[465].

Ancak söz konusu olay, ateşin inananlara dokunup dokunmayacağı veya inananların burada kalıp kalmayacağı meselesidir. Tabiînden Hasan el-Basrî (ö. 110/728) ve Katade'nin (ö. 117/735) ileri sürdükleri yorum, hem Hz. Peygamber'in (sav) hadisine ters düşmemiş, hem de bu meseleyi çözüme kavuşturmuştur: "**'الورود'**, sıratın üstünden geçmektir. Çünkü sırat [köprüsü], ateşin [cehennemin] üzerine uzatılmıştır. Cennet ehli oradan geçerek kurtulacak, cehennem ehli oraya buraya savrulacaktır."

[462] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl,** I, 712-713.
[463] Bkz., Sabri Hizmetli, **İslam Tarihi**, Yeni Çizgi Yay., Ankara, 1995, s. 88
[464] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl,** II, 347.
[465] Bkz. Aynı sayfadaki hadis: **"الورود"**, "girmektir". Salih kimse de, günahkâr da ateşe girer. Ama ateş müminlere karşı, İbrahim'e olduğu gibi, serin ve selamette olur." (Bkz. Ahmed b. Hanbel, **el-Müsned**, III, 329).

E) Esbâbu'n- Nüzûl

Esbâbu'n-nüzûl, "esbâb" ve "nüzûl" kelimelerinden meydana gelmiş Arapça bir izafet terkibidir[466]. Lügavî olarak "iniş sebepleri" anlamına gelir. Tekil olarak sebeb-i nüzûl şeklinde kullanılır. Istılahî olarak da, "Nüzul ortamında meydana gelen bir hadise veya Hz. Peygamber'e yöneltilmiş bir soruya, vuku bulduğu günlerde, bir veya daha fazla ayetin, hadiseyi –soruyu kapsayan nitelik ve özellikleri içermek (tazammun), cevap vermek veya hükmünü açıklamak üzere inmesine vesile teşkil eden ve vahyin nâzil olduğu ortamı resmeden hadiseye sebeb-i nüzul denir."[467]

Esbâbu'n-Nüzûl İlmi, Kur'an İlimleri'nin en önemlilerinden biridir. Çünkü Nüzûl Sebepleri'ni bilmek Kur'an'ın, hem daha iyi anlaşılmasını hem de Kur'an'ın nasıl bir kitap olduğunun anlaşılmasını sağlar. Sebeb-i nüzûller, Kur'an'ın tarihi ve toplumsal zeminini, sonraki nesillere aksettirirler.[468]

Kur'an'ı Kerim'in bütün ayetleri muayyen ve müşahhas sebeplere bağlı olarak inmemiştir. Ancak 500 kadar ayetin esbabının bulunduğu âlimlerce tespit edilmiştir.[469] Bir olayın sebeb-i nüzûl olabilmesi için Hz. Peygamber (sav) döneminde vuku bulması gerekir. Bu yüzden peygamberlerin ve ümmetlerinin kıssaları, geçmiş bazı olayların tasviri, gaipten verilen bilgiler, kıyamet, cennet ve cehennem ahvalinin anlatımı gibi konular sebeb-i nüzûl olamazlar.[470]

Tefsir âlimleri, nüzûl sebepleri ile ilgili rivayetlerde oldukça hassas davranmışlardır. Rivayetin sahih sayılabilmesi için bu rivayeti, ya doğrudan bir sahabînin naklediyor olması, ya da eğer rivayet bir veya daha fazla tabiin vasıtası ile geliyor ise, bu senedin neticede bir sahabîye nisbet edilmesi gerekmektedir.[471] Çünkü esbabın temel kaynağı sahabedir.[472]

Bir veya daha fazla ayetin ya da bir sûrenin anlaşılmasında büyük rol oynayan sebeb-i nüzûl, sıra hüküm çıkarmaya geldiği zaman, ayetin manasının hususî mi, yoksa umumî mi olduğu konusunda ihtilaflara neden olmuştur. Bu konu fıkıh âlimleri arasında tartışma konusu yapılmış;

---

[466] Demirci, **Tefsir Usûlü**, s. 147.
[467] Ahmet Nedim Serinsu, **Kur'an'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzul'ün Rolü**, Şule Yay., İstanbul, 1994, s. 335.
[468] Hâlis Albayrak, **Tefsir Usûlü**, Şûle Yay., İstanbul, 1998, s. 159.
[469] Demirci, Muhsin, **"Esbâb-ı Nüzûl"**, DİA., İstanbul, 1995, XI, 360.
[470] Itr, **Ulûmü'l-Kur'âni'l-Kerim**, s. 46.
[471] Demirci, Muhsin, **"Esbâb-ı Nüzûl"**, DİA., İstanbul, 1995, XI, 360.
[472] Albayrak, **Tefsir Usûlü**, s. 159.

ama büyük çoğunluk, sebep özel olsa da, ayetin hükmünün umumi sayılması gerektiğini kabul etmişlerdir. Nitekim bu görüş ileriki dönem fıkıh literatüründe prensipleşmiştir. "Muteber olan lâfzın umûmudur, sebebin husûsu değildir."[473]

Esbâbu'n-nüzûlun zikrettiğimiz hususları yanında Kur'an'ın anlaşılması yönündeki faydaları şunlardır: Kastedilen manayı anlamada yardımcı olması, sebeb-i nüzûlla karşılaşmadığından, yani o dönemde yaşamamış olmasından dolayı ayetin zahiri manasının sorunlu geldiği kimseden bu sorunu gidermesi, konulan hükmün üzerinde yoğunlaştığı hikmetin bilinmesi, Kur'an'ı Kerim'deki belagat inceliklerinin farkına varılmasıdır.[474]

Esbâbu'n-nüzûlun Kur'an'ın anlaşılması konusundaki olumsuz sonuçları ise şunlardır: Ayetleri sebeb-i nüzûl kabul edilen özel olay ve tarihi şartlarla sınırlı görmek, yorum zenginliğine engel olmak, müfessirleri gereğinden fazla meşgul ederek çalışmalarını verimsizleştirmek, ortaya çıkan bir takım yeni problemleri Kur'an'ın genel perspektifi içinde değerlendirilmesini önlemek, vb.[475]

Müfessirimiz de, geniş ölçüde rivayet tefsirinin bu unsurundan faydalanmış ve şayet bir ayette sebeb-i nuzûl varsa, ayetin yorumunda genellikle ilk olarak onu belirtmiştir.[476] Bu görüşleri aktarırken ekseriyetle kullandığı kalıp ifadeler şunlardır: **" نزل "**[477], **" نزلت "**[478], **" رد على "**[479], **نزلت في "**, **نزل لما "**[485], **"نزل حين "**[484], **"نزل في سرية "**[483], **"نزل فيه "**[482], **"نزل في قوم "**[481], **"نزل في من "**[480], **"صلاةالمسافر**[486], **"قال**[487], **"تكذب لمن "**[488], **"في قول المنافقين "**[489], **"في"**[490], **"قيل لهم "**[491], **"نزلت في شأن "**[492], **"نزل في ناس "**[493], **"نزلت جوابا لقول "**[494], **"نزلت عليه "**.

[473] Serinsu, **Kur'an'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzul'ün Rolü**, s. 148.
[474] Itr, **Ulûmü'l-Kur'âni'l-Kerim**, s. 47-48.
[475] Demirci, **Tefsir Usûlü**, s. 158-159.
[476] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl,** I, 149; I, 152.
[477] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl,** I, 71-72; I, 147.
[478] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl,** I, 114; I, 128.
[479] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl,** I, 113-114; I, 153.
[480] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl,** I, 123.
[481] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl,** I, 168; I, 198.
[482] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl,** I, 170.
[483] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl,** I, 174;
[484] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl,** I, 180.
[485] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl,** I, 249.
[486] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl,** I, 260.
[487] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl,** I, 268.
[488] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl,** I, 299.
[489] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl,** I, 310.
[490] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl,** I, 636.
[491] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl,** I, 358.

Müfessirin esbab-ı nüzûlda takip ettiği metodu şu başlıklar halinde inceleyebiliriz:

1) Bir Ayet İçin Bir Tek Nüzûl Sebebinin Belirtilmesi:

Örnek 1: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقُولُوا رَاعِنَا وَقُولُوا انْظُرْنَا وَاسْمَعُوا وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ أَلِيمٌ) "Ey **inananlar, Peygamber'e hitap ederken yanlış manaları çağrıştırabilecek "râinâ=bizi güt" kelimesini kullanmayın, buna karşılık "unzurna=bizi gözet" ifadesini kullanın ve onu dikkatle dinleyin. İyi bilin ki inkâr edenler için acıklı bir azap vardır." (Bakara, 2/104)** ayetinin tefsirinde müfessir şu olayı zikrederek ayeti daha anlaşılır hale getirir:

"Hz. Peygamber (sav) ilimle ilgili bir şey sunduğu zaman, Müslümanlar şöyle derdi: **"راعنا/Raınâ [bizi güt]"** (Yani, bizi gözet, bizi bekle ki; anlayalım ve ezberleyelim) ey Allah'ın Rasûlü! Bu kelime Yahudilerin İbranice veya Süryanice olarak küfretmekte kullandıkları kelimeyle aynı kelimeydi (Raınâ: çobanımız). Onlar Müslümanların bu hitabını (**راعنا/Raınâ**) duyunca bunu fırsat bildiler ve Hz. Peygamber'e (sav) bununla hitap etmeye başladılar. Fakat Yahudiler bu hitaplarıyla Hz. Peygamber'e (sav) hakareti kastediyorlardı. Böylelikle Müslümanlar da bu hitaptan menedildiler ve aynı anlamdaki **"انظرنا/unzurnâ" (bizi gözet)** kelimesiyle emrolundular."[495]

Örnek 2. (وَإِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِلنَّاسِ وَأَمْنًا وَاتَّخِذُوا مِنْ مَقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلًّى وَعَهِدْنَا إِلَى إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ أَنْ طَهِّرَا بَيْتِيَ لِلطَّائِفِينَ وَالْعَاكِفِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ) "**Bizim, Kabe'yi, insanlara sık sık gittikleri bir uğrak ve güvenli bir yer kıldığımızı, onlara "İbrahim'in makamını namazgah edininiz" dediğimizi, İbrahim ve İsmail'e; "Tavaf edenler, orada kendisini ibadete verenler ve namaz kılanlar için Kabe'yi temizleyin" diye emrettiğimizi de hatırlayınız." (Bakara, 2/125)** ayetindeki İbrahim'in makamını namazgâh edinme meselesinin şöyle bir tarihî alt yapısı olduğunu müfessirin anlatımından anlamaktayız:

---

[492] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl,** I, 458.
[493] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl,** I, 670.
[494] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl,** I, 708-709.
[495] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl,** I, 117-118.

"Hz. Peygamber (sav), bir gün Hz. Ömer'in (ö. 23/644) elini tutarak, "Bu, İbrahim'in (as) makamıdır." diye orayı gösterince, Hz. Ömer (ö. 23/644),[496] "Burayı namazgâh edinmeyecek miyiz?" diye sorar. Hz. Peygamber (sav) de, "Ben böyle bir şeyle emrolunmadım" buyurur. Bunun üzerine, [o gün] daha güneş batmadan bu ayet nazil olur."[497]

Örnek 3. (مَا كَانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُؤْتِيَهُ اللَّهُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنُّبُوَّةَ ثُمَّ يَقُولَ لِلنَّاسِ كُونُوا عِبَادًا لِي مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلَكِنْ كُونُوا رَبَّانِيِّينَ بِمَا كُنْتُمْ تُعَلِّمُونَ الْكِتَابَ وَبِمَا كُنْتُمْ تَدْرُسُونَ) "Hiçbir kimse için söz konusu değildir ki Allah ona kitap, bilgelik (hikmet) ve peygamberlik versin, sonra o da kalkıp insanlara: "Allah'ı bırakıp bana kulluk edin" desin. Fakat o sadece: "Kitabı öğrettiğiniz ve öğrendiğiniz gibi Rabbe itaat eden kullar olun" der." (Al-i İmran, 3/79) ayetinde var olan kapalılığı müfessirin naklettiği şu olay açıklığa kavuşturmuştur:

"Bir adam, "Ey Allah'ın Rasûlü! Biz birbirimize selam verdiğimiz şekilde sizi selamlıyoruz. [Yani arada bir fark kalmıyor.] Size secde etsek olmaz mı?" diye sorunca, Hz. Peygamber (sav): "Hayır, Allah'tan başkasına secde edilmez. Fakat peygamberinize saygı gösterip, onun ailesinin hakkını gözetiniz" şeklinde cevap verir."[498]

2) Bir Ayet İçin Birden Fazla Nüzûl Sebebinin Belirtilmesi:

Örnek 1: (وَلِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ) "Doğu da batı da Allah'ındır. Nereye yönünüzü çevirirseniz Allah o yöndedir. Allah her yeri kuşatmıştır ve her şeyi bilmektedir." (Bakara, 2/115) ayetindeki her yöne dönebilme ifadesinden kasıt, müfessirin aktardığı şu olaylarla daha açık hale gelmiştir:

"Abdullah ibn Ömer'den (ö. 73/696) gelen birinci rivayette bu ayet, yolculuğu tek bir yön üzere olmayıp her cihete yönelebilen, binek deve üzerindeki yolcunun namazı hakkında inmiştir.

---

[496] Bkz. Aynı konuda bazı farklılıklarla; "Hz. Ömer demiştir ki, "Üç yerde rabbimle muvafakat halinde oldum. Demiştim ki, "Ya Rasûlallah, keşke İbrahim'in (as) makamını namazgâh edinsek!" Bunun üzerine ayet indi ve [Müslümanlar] İbrahim'in (as) makamını namazgâh edindiler…", el-Buharî, **el-Câmiu's-Sahîh,** I, 105, Kitabü's-Salât, 32. Bab; Ayrıca bkz. (yine bazı farklılıklarla): "Rasûlüllah (sav) Kabe'yi tavaf etmeyi bitirince İbrahim'in (as) makamına geldi. Hz. Ömer: "Ya Rasûlallah! Keşke İbrahim'in (as) makamını namazgâh edinsen, dedi. " Bunun üzerine, **"İbrahim'in makamını namazgâh edininiz"** ayeti indi." İbn Mace el-Hafız Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid, **es-Sünen**, Çağrı Yay., İstanbul, 1992, Kitabü İkâmeti's-Salâti ve's-Sünne, 1008. hadis.

[497] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl,** I, 128.

[498] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl,** I, 268.

"قيل/Denildi ki" lafzıyla verilen ikinci rivayet ise şöyledir: "Bir topluluk arasında geceleyin kıble konusunda bir kargaşa yaşandı. Herkes farklı bir yöne doğru namazını kıldı. Sabah olunca hatalarını anladılar. [İstiğfar ettiler.] Böylelikle affedildiler."[499]

Müfessir, bu iki görüşü aktardıktan sonra ikisi arasında herhangi bir tercihte bulunmamıştır.

Örnek 2: (الطَّلَاقُ مَرَّتَانِ فَإِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ وَلَا يَحِلُّ لَكُمْ أَنْ تَأْخُذُوا مِمَّا آتَيْتُمُوهُنَّ شَيْئًا إِلَّا أَنْ يَخَافَا أَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا فِيمَا افْتَدَتْ بِهِ تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ فَلَا تَعْتَدُوهَا وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ) "Boşanma iki keredir. Bundan sonra ya güzellikle evliliği devam ettirme veya güzellikle ayrılma söz konusudur. Ayrıldığınız eşlerinize verdiklerinizden hiçbir şey geri almanız size helal değildir. Ancak eşler, Allah'ın koymuş olduğu kurallara uyamayacaklarından endişe ederlerse, bu durumda kadının alacağını bağışlamasında ve erkeğinde bunu almasında bir sakınca yoktur. Eğer siz her iki eşin Allah'ın bu konudaki kurallarını yerine getiremeyeceklerinden korkarsanız kadının ayrılmak için bağışladığında her ikisine de bir günah yoktur. İşte bunlar Allah'ın kurallarıdır. Bunları ihlal etmeyiniz. Kim Allah'ın koyduğu kuralları çiğnerse işte onlar düpedüz haksızlık etmiş olurlar." (Bakara, 2/229) ayetinin tefsirinde müfessir iki görüş belirtmiştir:

"Bu rivayetlerden birincisi, Ensar'dan bir kadının huzura gelerek kocasının kendisine, her seferde seni boşadıktan sonra tekrar sana dönerim, dediğini haber vermesiyle bu ayetin indiğidir. İkinci rivayet ise, Cemile (ö. ?)[500] ve kocası Sabit b. Kays b. Şemmas (ö. ?) hakkındadır. Bu olayda, hanım kocasından nefret ettiği halde, kocası onu sevmekteydi ve ona [evlilikleri] öncesinde bir bahçe bağışlamıştı. Kadın bu bağışı kocasına iade ederek ondan ayrıldı. Bu olay, İslam'daki ilk 'muhâlea'[501] hadisesidir."[502]

Müfessir, bu rivayetlerden ilkini "**قيل**/Denildi ki" lafzıyla, ikincisini de doğrudan ve aralarında bir değerlendirme yapmaksızın belirtmiştir.

---

[499] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl,** I, 123.
[500] Bu hanımın Abdullah b. Übey b. Selûl'ün kız kardeşi olan bir kadın sahâbî olduğu hakkında bkz. Mücteba Uğur, **"Cemîle bint. Übey b. Selûl"**, DİA., İstanbul, 1993, VII, 328-329.
[501] Bkz. Komisyon, **İlmihal II İslâm ve Toplum,** TDVY., Ankara, 2004, s. 232; Fahrettin Atar, **"Muhâlea"**, DİA, İstanbul, 2005, XXX, 399-402.
[502] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl,** I, 190-191.

Örnek 3: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَسْخَرْ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ عَسَى أَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ وَلَا نِسَاءٌ مِنْ نِسَاءٍ عَسَى أَنْ يَكُنَّ خَيْرًا مِنْهُنَّ وَلَا تَلْمِزُوا أَنْفُسَكُمْ وَلَا تَنَابَزُوا بِالْأَلْقَابِ بِئْسَ الِاسْمُ الْفُسُوقُ بَعْدَ الْإِيمَانِ وَمَنْ لَمْ يَتُبْ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ) "Ey inananlar, hiçbir topluluk başka bir toplulukla alay etmesin. Olur ki alay edilenler onlardan daha iyi olabilirler. Kadınlar da başka kadınlarla alay etmesinler. Alay edilenler kendilerinden daha iyi olabilirler. Birbirinizi ayıplamayın. Birbirinize kötü lakaplar takmayın. İmandan sonra "yoldan çıkmış" diye anılmak ne kötüdür. Kim bu tür işlerden tevbe edip vazgeçmezse işte onlar zalimlerdir." (Hucurat, 49/11) ayetindeki 'birbirinize kötü lakaplar takmayın' ifadesine dair farklı sebeb-i nüzûller zikredilmiştir:

"Bunlardan birincisi: Temîm oğullarından bir topluluğun Bilâl (ö. 20/641), Habbâb (ö. 37/657), Ammâr (ö. 37/657) ve Suheyb'i (ö. 38/658) alaya almasıdır. İkincisi: Hz. Aişe'nin (ö. 58/678), Zeynep binti Huzeyme'yi (ö. 3/627) kısa olmasından dolayı alaya almasıdır. Üçüncüsü: Hz. Peygamber'in (sav) [diğer] eşlerinin, Ümmü Seleme'yi (ö. 59/679) boyunun kısalığından dolayı alaya almalarıdır. Bu [üçüncü] rivayeti Enes (ö. 93/711) bildirmiştir. Dördüncüsü: Bu ayet, işitme özürlü Sabit b. Kays (ö. ?) hakkında inmiştir. Şöyle ki; o mescide geldiği zaman, Hz. Peygamber'i (sav) rahatça duyabilmesi için meclisteki sahabîler ona yer açarlardı. Yine bir gün "Açılın açılın ki, Hz. Peygamber'in (sav) yanına kadar gideyim" diyerek meclise girdi. Oradaki bir adama yer açmasını söyledi, o da bunu yapmadı. Kim bu adam? diye sorunca, oradaki adam; 'Ben falanım' diye cevap verdi. Sabit b. Kays (ö. ?) ise, 'Hayır sen falanca kadının oğlusun' dedi. Annesinin adını bu şekilde anmakla, cahiliyyedeki adet gibi, o adamı ayıplamış oluyordu. O adam da, bu durumdan rahatsız oldu ve böylece bu ayet indi. Sabit b. Kays (ö. ?) bu ayetin nüzûlundan sonra ebediyen bir kimseye karşı neseple övünmediğini söylemiştir."[503]

Burada bulunan dört rivayet, müfessir tarafından farklı lafızlarla sebeb-i nüzûl olarak belirtilmiştir. Dördüncü ve son rivayete uzunca yer vermesi ve ayetin inişinden sonra da, sebeb-i nüzûlda adı geçen Sabit b. Kays'a (ö. ?) atıfta bulunmasından dolayı kanaatimizce bu nakil, müfessirin yukarıdaki ayetin sebeb-i nüzûlü konusunda daha çok tercih ettiği rivayet olarak görülmektedir.

[503] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl,** III, 354.

3) Ayet/Ayetlerin Veya Surenin Kimler Hakkında İndiğinin Belirtilmesi:

Örnek 1: (لَنْ يَسْتَنْكِفَ الْمَسِيحُ أَنْ يَكُونَ عَبْدًا لِلَّهِ وَلَا الْمَلَائِكَةُ الْمُقَرَّبُونَ وَمَنْ يَسْتَنْكِفْ عَنْ عِبَادَتِهِ وَيَسْتَكْبِرْ فَسَيَحْشُرُهُمْ إِلَيْهِ جَمِيعًا) "İnsanlardan öylesi vardır ki, dünya hayatı hakkında söylediği senin hoşuna gider ve kalbindekilere Allah'ı tanık gösterir. Hâlbuki düşmanlığı en fazla olan budur." (Bakara, 2/204) ayetinde özellikleri zikredilen şahıs hakkında müfessir şu rivayeti nakleder:

"Ahnes b. Şerik (ö. ?) güzel konuşan bir kimseydi. Hz. Peygamber'le (sav) karşılaştığı zaman sözünü yumuşakça söyler, kendisinin Müslümanlardan olduğunu ve Hz. Peygamber'i (sav) sevdiğini iddia ederdi. Ayrıca şunu da ilave ederdi: "Allah bilir ki, ben doğru sözlü bir insanım"."[504]

Allah, Hz. Peygamber'i (sav) ve Müslümanları kandırmaya çalışan bu münafık kişinin özelliklerini ayette zikrederek onun gerçek yüzünü ortaya koydu. Böylelikle ayette müphem olarak işaret edilen şahıs da, bu sebeb-i nüzûlla açıklığa kavuşmuş oldu.

Örnek 2: (إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَى أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ سَمِيعًا بَصِيرًا) "Kuşkusuz Allah size, emanetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında hüküm verdiğinizde adaletle hükmetmenizi emreder. Gerçekten Allah ne güzel öğüt veriyor. Şüphesiz Allah her şeyi duyar ve görür." (Nisa, 4/58) ayetinin Hz. Peygamber'in (sav) hayatında özel olarak kime işaret ettiğini müfessir şu rivayetle açıklamaktadır:

"Osman b. Talha b. Abdiddâr (ö.) Kabe'nin bekçisiydi. Rasûlullah ondan [muhtemelen henüz Müslüman olmadığı için] Kabe'nin anahtarını almıştı. Bu ayet inince Hz. Ali'ye (ö. 40/661) ona anahtarı geri vermesini emretti. Osman b. Talha'ya (ö. ?) da, "Allah senin durumun konusunda ayet indirdi" dedi ve bu ayeti okudu. Böylece Osman b. Talha (ö. ?) Müslüman oldu. Cebrail (as) Hz. Peygamber'e (sav) geldi ve kıyamete kadar bekçiliğin Osman'ın soyunda kalacağını haber verdi."[505]

[504] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl,** I, 174.
[505] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl,** I, 367.

Müfessirin aktardığı bu sebeb-i nüzûlle, o gün emanetin ehli olarak işaret edilen şahsın Osman b. Talha (ö. ?) olduğunu anlıyoruz. Ayrıca genel bir prensip olarak, bu ayetten diğer bütün zamanlarda da emanetin/işlerin liyakat sahibi olan ehil kimselere tevdi edilmesi gerektiği anlamını çıkarmak mümkündür.

Örnek 3: (وَلَا تَطْرُدِ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ مَا عَلَيْكَ مِنْ حِسَابِهِمْ مِنْ شَيْءٍ وَمَا مِنْ حِسَابِكَ عَلَيْهِمْ مِنْ شَيْءٍ فَتَطْرُدَهُمْ فَتَكُونَ مِنَ الظَّالِمِينَ) "Allah'ın rızasını kazanmak arzusuyla sabah akşam Rablerine yalvaranları sakın huzurundan kovma. -Müşriklerin yaptıklarından sana bir sorumluluk, senin yaptıklarından da onlara bir sorumluluk yoktur-. Eğer onları huzurundan kovarsan, zalimlerden olursun." (En'am, 6/52) ayetinin sebeb-i nüzûlünde müfessir şunları söylemiştir:

"Bu ayet Bilal (ö. 20/641), Süheyb (ö. 38/658), Ammar (ö. 37/657) gibi ümmetin fakirleri hakkında inmiştir. Müşriklerin elebaşları fakir sahabîleri kastederek Hz. Peygamber'e (sav) "Şu bayağı kimseleri kovarsan seninle birlikte otururuz" dediler. Hz. Peygamber de (sav) "Ben iman edenleri kovamam" diye karşılık vermişti. Bunun üzerine müşrikler "[Hiç olmazsa] onlar için bir gün, bizim için de ayrı bir gün ayır" dediler ve bu durumun yazıya geçirilmesini istediler. Hz. Peygamber de (sav), bu sözleşmenin yazılması için Hz. Ali'yi (ö. 40/661) yanına çağırdı. Fakirler de Hz. Peygamber'in (sav) yanından kalkıp başka bir köşeye oturdular. Derken, bu ayet indi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (sav) elindeki sayfayı fırlatarak fakirlerin yanına geldi ve onlarla kucaklaştı."[506]

Bu ayetin sebeb-i nüzûlüyle, bizim buradan anladığımız, gerek o devirde, gerekse bu devirde; Müslümanlar için, statüleri düşük bile olsa, inananların inanmayanlardan daha evlâ olması gerektiği açıkça anlaşılmaktadır.

4) Ayet/Ayetlerin Veya Surenin Ne Zaman İndiğinin Belirtilmesi:

Örnek 1: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَيَبْلُوَنَّكُمُ اللَّهُ بِشَيْءٍ مِنَ الصَّيْدِ تَنَالُهُ أَيْدِيكُمْ وَرِمَاحُكُمْ لِيَعْلَمَ اللَّهُ مَنْ يَخَافُهُ بِالْغَيْبِ فَمَنِ اعْتَدَى بَعْدَ ذَلِكَ فَلَهُ عَذَابٌ أَلِيمٌ) "Ey inananlar, Allah, kimsenin görmediği bir yerde, kendisinden kimlerin korktuğunu bilmek için ellerinizle ve silahlarınızla

[506] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl,** I, 506.

avlayabileceğiniz avlar konusunda, kesinlikle sizi sınava tabi tutacaktır. Kim avlanmakla ilgili hükümler bildirildikten sonra aşırılığa kaçarsa bilsin ki, onun için acıklı bir azap vardır." (Maide, 5/94) ayetinin inişine dair Nesefî şunları zikreder:

"Allah, Müslümanları Hudeybiye yılında (6/628)[507] ihramlıyken avlanmayla imtihan ettiğinde, onların etrafında pek çok av hayvanı bulunmaktaydı. O kadar ki, yolculuklarında bu hayvanlar onların etrafını sarıyordu. Müslümanlar eğer isteseler elleriyle uzanıp bu av hayvanlarını tutabilir ya da silahlarıyla çok rahat avlayabilirlerdi."[508]

Müfessir bu ayetin sebeb-i nüzûl rivayetine "Hudeybiye yılı" ilavesini yapmakla, her ne kadar çok açıkça bir tarih olmasa da, belirlenebilir bir tarih kaydı düşmüş olmaktadır.

Örnek 2: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا آبَاءَكُمْ وَإِخْوَانَكُمْ أَوْلِيَاءَ إِنِ اسْتَحَبُّوا الْكُفْرَ عَلَى الْإِيمَانِ وَمَنْ يَتَوَلَّهُمْ مِنْكُمْ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ) "Ey inananlar, şayet küfrü imana tercih ederlerse, babalarınızı ve kardeşlerinizi dostlar edinmeyin. Sizden kim onları dostlar edinirse, işte onlar kendilerine yazık edenlerdir." (Tevbe, 9/23) ayetiyle ilgili verilen sebeb-i nüzûl şu şekildedir:

"Allah, Hz. Peygamber'e (sav) hicreti emrettiği zaman (m. 622)[509] insanlar; çocuklarına, kardeşine ve yakınlarına şunu söylüyorlardı: "Biz, hicretle emrolunduk". Müslümanlardan kimisi bu hicrete katılmak için acele ediyor ve bu durum onların hoşlarına gidiyordu. Kimi sahabîlere de eşleri ve evlatları sarılıyor ve onlara şöyle diyorlardı: "Bizleri hiçbir şeysiz bırakıp gidiyorsun; biz perişan olacağız." Bu tepkiyle karşılaşan sahabîler de, hicreti terk edip aileleriyle birlikte kalıyorlardı. Bunun üzerine bu ayet nazil oldu."[510]

Bu ayetin sebeb-i nüzûlünde, hicretin emredildiği zamanın belirtilmesi; bu ayetin iniş tarihine, net bir şekilde olmasa da, bizlere yakın bir tarih belirleyebilmeyi mümkün kılmaktadır.

Örnek 3: (وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ لَيَقُولُنَّ إِنَّمَا كُنَّا نَخُوضُ وَنَلْعَبُ قُلْ أَبِاللَّهِ وَآيَاتِهِ وَرَسُولِهِ كُنْتُمْ تَسْتَهْزِئُونَ) "Andolsun ki onlara niçin alay ettiklerini sorsan, kesinlikle: "Biz sadece lafa dalıp eğleniyorduk" diyecekler. De ki: "Allah'la, O'nun ayetleriyle ve Elçisiyle mi alay

[507] Hizmetli, **İslam Tarihi**, s. 253.
[508] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl,** I, 474.
[509] Hizmetli, **İslam Tarihi**, s. 210-216
[510] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl,** I, 671.

ediyordunuz?!" **(Tevbe, 9/65)** ayetiyle ilgili olarak Nesefî (ö. 710/1310) şu sebeb-i nüzûlu zikretmektedir:

"Hz. Peygamber (sav) Tebük gazvesine (9/630)[511] doğru ilerlerken bir grup münafık da onun önünde yürüyorlardı. Birbirlerine şöyle dediler: "Şu adama bakın! Güya, Şam'ın saraylarını ve kalelerini fethetmek istiyor. Mümkün değil!" Allah, bu durumu Elçisine bildirdi. Hz. Peygamber de (sav) öndeki kafilenin durdurulup ayrılmasını emretti. Onların yanına geldi ve "Siz şunları şunları konuşuyorsunuz" dedi. Münafıklar da, "Hayır ey Allah'ın Elçisi! Allah'a yemin olsun ki, biz ne seninle ne de senin ashabınla ilgili konuşuyorduk. Biz sadece birbirimize yolculuğu kolaylaştırmak için kafilenin daldığı bir konuda konuşup gidiyorduk." dediler.[512]

Yukarıdaki ayetin sebeb-i nüzûl rivayetinde Tebük gazvesinin zikredilmesi, bizlerin bu ayetin takribî olarak iniş zamanını belirleyebilmesine imkan vermiştir.

F) İsrailiyât

İsrailiyât, "isrâiliye" kelimesinin çoğuludur. Kelime manası, her ne kadar Yahudilikten nakledilen asılsız haberler demek ise de, kavram olarak, "Yahudilik, Hıristiyanlık ve diğer dinlerden İslâm kültürüne, özellikle Kur'an tefsirine girmiş olan gayr-i İslâmî bilgileri" ifade etmektedir.[513] Önceden sadece İsrailoğullarından nakledilen bilgileri ifade eden israiliyât zamanla diğer kültürlerden İslam kültürüne sokuşturulan bütün haberleri kapsar olmuştur. Bu tarz bilgilerin israiliyât diye isimlendirilmesi, bu haberlerin büyük çoğunluğunun Yahudi kaynaklı olması sebebiyledir.[514]

Tefsire israiliyâtın girişi sahabe dönemine kadar varır. Ancak sahabîler her bir şeyi ehl-i kitaptan sorup, her söyleneni kabul etme yoluna gitmemişlerdir. Örneğin akideyle ilgili olan ve Hz. Peygamber (sav) tarafından sabit kılınan bir meseleyi onlardan sormamış, dolayısıyla şeriata ters düşen bir konuda onları tasdik etmemişlerdir.[515] Bunda Hz. Peygamber'in (sav) şu hadisi etkili olmuştur: "Ehl-i Kitabı ne doğrulayın, ne de yalanlayın: Allah'a inandık, bize indirilene de,

[511] Muhammed Hamidullah, **İslâm Peygamberi** (Çev. Salih Tuğ), İrfan Yay. İstanbul, 1993, I, 342; Martin Lings**, Hz. Muhammed'in Hayatı,** (Çev: Nazife Şişman), İnsan Yay. İstanbul, 2003, s. 437-440.
[512] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl,** I, 691.
[513] Demirci, **Tefsir Tarihi**, s. 133.
[514] M. Sait Şimşek, **Kur'an Kıssalarına Giriş**, Yöneliş Yay. , İstanbul, 1998, s. 129-130.
[515] Itr, **Ulûmü'l-Kur'âni'l-Kerim**, s. 75.

İbrahim'e, İsmail'e, İshak'a, Yakub'a ve torunlarına indirilenlere, Mûsâ'ya, Îsâ'ya verilenlere ve bütün Peygamberlere Rab'lerinden verilenlere iman ettik. Onlardan hiçbiri arasında ayrım yapmayız. Biz Allah'a teslim olmuş Müslümanlarız."[516]

Tabiîn devrinde israilî rivayetler İslam'a girenlerle iyice artmış, tefsirin tedvin döneminde ise, bazı müfessirler kitaplarını bu israilî kıssalarla doldurmuşlardır. En meşhur israiliyât ravileri şunlardır: Abdullah b. Selâm (ö. 43/663-64), Ka'b el- Ahbar (ö. 32/652-53), Vehb b. Münebbih (ö. 127/737), Abdülmelik b. Abdilaziz b. Cüreyc (ö. 150/657).[517]

İsrailiyâtı üç kısma ayırmak mümkündür: İslam'a uygun olan israiliyât, İslam'a uygun olmayan israiliyât, hakkında hüküm bulunmayan; doğrulanması ya da yalanlanması için elde bir kıstas olmayan israiliyât.[518]

Müfessirimiz Nesefî de (ö. 710/1310), çok yoğun olmasa da, tefsirinde israiliyâta -bilhassa kıssalar yönüyle-[519] yer vermekten kendisini kurtaramamıştır. Ayrıca, israiliyâta dair rivayetleri, büyük ekseriyetle **"قيل/denildi/denilmiştir"**[520] ve **"روي/rivayet edildi/edilmiştir"**[521] gibi lafızlarla aktarmıştır.

Medârikü't-Tenzîl'den incelemeye alabileceğimiz israilîyata dair başka örnekler varsa da, biz bu israilî rivayetler arasında en çarpıcı olanları seçmeye çalıştık. Bu rivayetler şunlardır:

Örnek 1: (وَيَصْنَعُ الْفُلْكَ وَكُلَّمَا مَرَّ عَلَيْهِ مَلَأٌ مِنْ قَوْمِهِ سَخِرُوا مِنْهُ قَالَ إِنْ تَسْخَرُوا مِنَّا فَإِنَّا نَسْخَرُ مِنْكُمْ كَمَا تَسْخَرُونَ) "Nuh gemiyi yaparken, kavmin ileri gelenleri ona uğradıkça onunla alay ederlerdi. O da: "Siz bizimle dalga geçiyorsunuz. Bilin ki bizimle dalga geçtiğiniz gibi biz de sizinle dalga geçeceğiz." (Hud, 11/38) ayetinin bazı yorumlarından sonra müfessir şu israilî bilgileri de zikreder:

[516] **Sahîh-i Buhârî, Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh**, 1716. Hadis.
[517] Itr, **Ulûmü'l-Kur'âni'l-Kerim**, s. 75-76.
[518] Şimşek, **Kur'an Kıssalarına Giriş**, s. 131-132.
[519] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl,** I, 99; I, 116.
[520] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl,** I, 82; I, 116.
[521] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl,** I, 99; I, 441-442.

"Rivayet edilir ki, Hz. Nuh (as) gemiyi tik ağacının tahtalarından iki senede meydana getirdi. Onun boyu: 300 ya da 1200 zira', eni: 50 ya da 600 zira', yüksekliği de: 30 zira'[522] idi. Hz. Nuh (as) gemiyi üç katlı yaptı. Gemide en aşağı katta vahşî, yırtıcı ve sürüngen hayvanlar; orta katta evcil ve bineklik hayvanlar; en üst katta da kendisi, beraberindekiler ve ihtiyaç duyacakları azıklar taşındı. Hz. Nuh (as) ayrıca, Hz. Âdem'in (as) cesedini de birlikte götürdü. Bu cesedi, üst katta kadınlar ve erkeklerin arasına set olarak koydu."[523]

Müfessir, bu rivayetten sonra herhangi bir değerlendirme yapmaksızın ayetin tefsirine nokta koymuştur.

Örnek 2: (قِيلَ لَهَا ادْخُلِي الصَّرْحَ فَلَمَّا رَأَتْهُ حَسِبَتْهُ لُجَّةً وَكَشَفَتْ عَنْ سَاقَيْهَا قَالَ إِنَّهُ صَرْحٌ مُمَرَّدٌ مِنْ قَوَارِيرَ قَالَتْ رَبِّ إِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي وَأَسْلَمْتُ مَعَ سُلَيْمَانَ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ) "Kendisine: "Saraya gir" denildi. Onu görünce, derin bir su sandı ve paçalarını sıvadı. Süleyman: "Kuşkusuz bu billurdan yapılmış bir saraydır" dedi. Kraliçe: "Ey Rabbim, ben kendime yazık etmişim. Süleyman'la birlikte âlemlerin Rabbi olan Allah'a teslim oldum" dedi." (Neml, 27/44) ayetinin tefsirinde müfessir şu rivayetleri nakleder:

"Hz. Süleyman (as), Belkıs'ın gelmesinden önce emretti; onun geçeceği yol üzerine beyaz camdan bir saray bina edildi, altından da su akıtıldı. Hz. Süleyman (as), bu suyun içine balık vb. şeyler bıraktı. Bu yapının ön tarafına da tahtını yerleştirdi ve onun üstüne oturdu. Kuşlar, cinler ve insanlar da, onun yanına dizildiler. Hz. Süleyman (as) [bütün] bunları, Belkıs'a peygamberliğini tasdik ettirmek ve saltanatının büyüklüğünü ona göstermek için yaptı."[524]

Müfessir yukarıdaki olaya ikinci bir rivayetle şöyle devam eder:

"Cinler, Belkıs kendi sırlarını duyurur diye Hz. Süleyman'ın (as) onunla evlenmesini istemediler. Çünkü Belkıs, [onlara göre] cinnî bir kızdı. Bir de cinler, Hz. Süleyman'ın (as) Belkıs'tan, cinlerle insanların zekâsını birleştiren bir çocuğu olur diye korktular. Eğer böyle olursa, bu çocuklar Hz. Süleyman'ın (as) saltanatından daha üst bir saltanata çıkarlardı ki; bu cinler için daha kötü olurdu. Bu yüzden Hz. Süleyman'a (as) şöyle dediler: "Onun aklında bir noksanlık

[522] Zira': Orta parmağın ucundan dirsek ucuna kadar olan uzunluktur. 1 zira'= 50-70 cm. Bkz. Luvis, b. Nikola el-Ma'luf el-Yesui Ma'luf, **el-Müncid**, Dâru'l-Meşrık, Beyrut, 1996, s. 234.
[523] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl,** II, 58.
[524] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl,** II, 609.

vardır. Dahası onun bacakları kıllı, ayağı da eşek ayağı gibidir." Hz. Süleyman da (as) böylelikle, tahtını değiştirerek Belkıs'ın aklını sınadı; bacağının ve ayaklarının durumunu öğrenebilmek için de mezkûr sarayı yaptırdı. Sonunda gördü ki, Belkıs bacak ve ayak bakımından insanların en güzeliydi. Ancak bacakları kıllı idi. Bu yüzden, Hz. Süleyman (as) yüzünü çevirdi.

Hz. Süleyman (as) onunla evlenmek istedi, fakat onun [vücudunun] kıllarını düşündü. Şeytanlar da Belkıs için bir ağda ürettiler. Bu ağda, onun kıllarını giderdi. Böylece Hz. Süleyman da (as) onu kendisine nikâhladı; ona sevdalandı ve onu saltanatına geçirdi. Her ayda bir kez onu ziyaret eder, onun yanında üç gün kalırdı. Sonra Hz. Süleyman'ın (as) Belkıs'tan çocuğu oldu."[525]

Müfessir bu israilî rivayetin akabinde, kendisinden pek alışık olmadığımız şekilde, bir değerlendirmede bulunmuştur. Bu yoruma göre muhakkik âlimler, Hz. Süleyman'ın (as) yabancı bir kadının bacaklarına bakmak için bu şekilde bir hile kurmasının mümkün olmadığını söylemişlerdir.[526]

Örnek 3: (أَنِ اعْمَلْ سَابِغَاتٍ وَقَدِّرْ فِي السَّرْدِ وَاعْمَلُوا صَالِحًا إِنِّي بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ) "Mükemmel zırhlar yap, dokumasını iyi ayarla, yararlı işler yapın. Kuşkusuz Ben yaptığınız her şeyi görmekteyim" dedik." (Sebe′, 34/11) ayetinin tefsirinde müfessir şu bilgileri zikreder:

"O [Hz. Dâvûd (as)] demiri ilk işleyendir. Yaptığı zırhı dört bine satardı. Onun kazancını da kendisi ve ailesi için harcar, [kalanı da] fakirlere sadaka olarak dağıtırdı. [Başka bir rivayette] denildi ki: Hz. Dâvûd (as) kılık kıyafet değiştirerek insanların arasına çıkar ve "Dâvûd hakkında ne dersiniz" diye onlara sorardı. İnsanlar da onu överlerdi. Allah bir gün, ona insan sûretinde bir melek gönderdi. Hz. Dâvûd (as) ona da âdeti üzere kendisini sordu. Adam da dedi ki: "Onda şu haslet olmasa, o ne güzel insandır. O haslet de onun, ailesini 'beytü'l-mâl'den doyurmasıdır." İşte o anda Hz. Dâvûd (as) 'beytü'l-mâl'den kendisini müstağni kılması için Rabbine yalvardı. Allah da ona zırh yapımını öğretti."[527]

Müfessir buradaki bilgileri bazen doğrudan kendisi bildirmiş, bazen de isnadsız rivayetler şeklinde aktarmıştır. Ama bu israilî rivayetlerden sonra herhangi bir değerlendirmede veya tercihte bulunmamıştır.

[525] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl,** II, 609.
[526] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl,** II, 609-610.
[527] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl,** III, 55.

Nesefî'nin İsrailiyâta Bakışı

İslam'da pek çok tefsire israiliyâttan pek çok şeylerin girdiği bir vakıadır. Nesefi'nin (ö. 710/1310) bu tefsirinde geçmiş peygamberler ve ümmetlerine dair haberlerde pek dikkatli davranmadığını ve onlara dair nakledilen kıssaları birkaçı müstesna değerlendirmeye tabi tutmadan **(روي)** ya da **(قيل)**[528] lafızlarıyla verdiğini görüyoruz. Diğer tefsirlere nispetle Medârik'te israiliyât azdır.[529]

Bizim incelememize göre de, gerçekten Medârik'te okuyucuyu konudan saptıracak derecede veya İslam'ın temel ilkeleriyle -birkaç istisna dışında- çelişecek muhteviyatta ve yoğunlukta bir israiliyât yoktur.

Müfessir çok az da olsa, israiliyât konusunda bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Bunlardan birincisi, Hz. Süleyman'la (as) Belkıs'ın sarayda karşılaşmalarını ve sonrasını anlatan bir dizi olaydan sonra muhakkiklerden aktardığı görüştür.[530]

İkincisi, Hz. Davud'un (as) ve yanına giren iki davalının aralarındaki olayların zikredildiği ayetin tefsirinde uydurulan çirkin israilî rivayetlere dairdir[531]. Nesefî (ö. 710/1310), hem sahabe ve tabiîn gibi bu ayet hakkında görüş bildiren kişilerden yaptığı nakillerle, hem de kendi yorumlarıyla; Hz. Davud'un (as) peygamberliğine yakışmayacak şekilde iftira derecesine varan bu rivayetlerin kabul edilemez olduğunu söyler.[532]

Üçüncüsü ise, Hz. Süleyman'ın (as) imtihan edilmesiyle ilgili olandır[533]. Nesefî, Hz. Süleyman'ın (as) sarayında; putlara ibadete, şeytanlara ve mühre [Süleyman'ın mührü] dair

---

[528] Her iki lafzın kullanılışına dair bilgiler, israiliyât bölümünde verilmişti.
[529] Cerrahoğlu, **Tefsir Tarihi**, II, 292. Ayrıca bkz., Itr, **Ulûmü'l-Kur'âni'l-Kerim**, s. 91.
[530] Bu değerlendirmeyi israiliyât bölümünün ikinci örneğinde işlemiştik.
[531] Bu ayet şudur: **(إِذْ دَخَلُوا عَلَى دَاوُدَ فَفَزِعَ مِنْهُمْ قَالُوا لَا تَخَفْ خَصْمَانِ بَغَى بَعْضُنَا عَلَى بَعْضٍ فَاحْكُمْ بَيْنَنَا بِالْحَقِّ وَلَا تُشْطِطْ وَاهْدِنَا إِلَى سَوَاءِ الصِّرَاطِ) "Ansızın Davud'un yanına girdiklerinde, onlardan korktu. Onlar şöyle demişlerdi: "Korkma, birbirine haksızlık etmiş iki davalıyız. Aramızda adaletle hükmet, ondan ayrılma, bizi doğru çözüme ulaştır." (Sâd, 38/22)** Bu ayete dayanarak zikredilen israilî rivayetlerde, güya Hz. Davud'un, emrinde bulunan bir askerin hanımından hoşlanmasından dolayı, kocasını cepheye sürüp öldürterek onun hanımını nikâhlamayı planladığı anlatılır.
[532] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl,** III, 149-150.
[533] Bu da şu ayette geçmektedir: **(وَلَقَدْ فَتَنَّا سُلَيْمَانَ وَأَلْقَيْنَا عَلَى كُرْسِيِّهِ جَسَدًا ثُمَّ أَنَابَ) "And olsun, Biz Süleyman'ı sınayıp tahtının üstüne bir ceset attık. Sonra Allah'a yöneldi." (Sâd, 38/34)** İsrailî rivayetlerde Hz. Süleyman'ın imtihanına dair söylenenler; çocuğunu kıskanıp öldürmek isteyen şeytanlardan, onu korumak için uğraşan Hz. Süleyman'ın bu koruyup-kollamayı onu bulutlar arasında barındırmaya kadar vardırdığını ve bunu Allah'a tevekkülü unutarak yaptığını, bunun sonucu olarak da, bir gün tahtının üstünde evladının cesediyle karşılaştığını iddia etmektedir.

anlatılanların Yahudi saçması şeyler olduğunu belirtmektedir. Kendisi tefsirinde sadece şeytanlarla ilgili anlatıyı, kanaatimizce, örnek olması bakımından zikretmiştir. Onun imtihan edilişinin gerçek sebebinin ise, gelecekte yapacağı bir iş hakkında "İnşaallah" demeyişiyle ilgili olduğunu, Hz. Peygamber'den (sav) bir hadis naklederek izah etmeye çalışır.[534]

G) Kıssalar Ve Tarihi Olaylar

Ebu'l-Berekât'ın (ö. 710/1310) tefsirinde dil unsurlarının yanında tarihî malumatlar da geniş bir yer tutar. Ne tür kaynaklardan bu bilgilere ulaştığını tespit edemiyorsak da, müfessirin konuyu işleyiş tarzı yine ekseriyetle isnadsız rivayetlerden faydalanmak veya konuya ait kendi bilgilerini serdetmek şeklinde olmaktadır. Rivayetinde şahıs ismi belirttiği tarihî alıntı yok denecek kadar azdır. Bunlar da, genellikle Hz. Peygamber'in (sav) dönemi veya daha sonraki devrin tarihî olaylarıyla ilgilidir.[535]

"Kıssa" kelimesinin Kur'an'da da kullanıldığı üzere[536] değişik lügavî anlamları[537] şunlardır: "Bir kimsenin izini sürüp adım adım takip etmek; birine bir sözü beyan etmek; anlatmak, hikâye etmektir." Ancak burada vakıaya dayanan kıssa ile gerek gerçek, gerekse hayal mahsulü olabilen hikâyeyi birbirine karıştırmamak gerekir. Kur'an'daki kıssa, "geçmiş eserleri, izleri açığa çıkarmak, bu suretle unutulmuş veya bilinmeyen olaylar üzerinde dikkatleri yoğunlaştırarak insanı derinden derine tefekküre yönelten bir olgu"dur. [538]

Hiç şüphesiz ki, Kur'an'ın kıssaları anlatmasındaki temel amaç; muhataplarını geçmiş olaylar hakkında malumat sahibi kılmak veya sıkıntılı zamanlarında dinlendirici hikâyelerle onların hoşça vakit geçirmelerini sağlamak değildir. O halde bu kıssaların ve tarihî olayların tespit edilebilen hedeflerinin şunlar olduğunu söyleyebiliriz:

Hz. Muhammed'in (sav) peygamberliğini ispat etmek; Hz. Peygamber'i (sav) ve müminleri teselli etmek; muhatapları düşündürmek ve ibret almalarını sağlamak; insanlık tarihi boyunca gönderilen peygamberlerin aynı davayı tebliğ ettiklerini, kısacası İslam'ın evrenselliğini ortaya

[534] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl,** III, 155-156.
[535] Birincisine örnek için bkz., Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl,** III, 382; İkincisine örnek için bkz., Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl,** III, 375.
[536] Bkz. **el-Kehf, 18/64; el-Kasas, 28/11; Yusuf, 12/3**.
[537] Kur'an'da "Kıssa" kelimesinin muhtelif türevlerinin yirmi bir ayette ve toplam yirmi beş kez geçtiğine dair bkz., Mustafa Öztürk, **Kıssaların Dili,** Kitabiyât Yay. Ankara, 2006, s. 11.
[538] Demirci, **Tefsir Usûlü**, s. 240-241.

koymak; semavî dinlerin bir olduğunu, hepsinin bir tek ilahtan geldiğini beyan etmek; açık ve net dinî manaları yaymak ve dinî prensipleri derinleştirmektir.[539]

Her halükarda Kur'an'da zikredilen ve müfessirlerce ele alınıp, zaman zaman ilaveler yapılarak genişletilen kıssalar, öylesine kuru anlatımlar için değil; ayet/ayetler veya sureleri daha anlaşılır hale getirmek için yapılan uğraşlar sonucu meydana gelmiştir. Elbette ki, zamanla bu çizgiden sapıldığı ve tabir caizse, işin sulandırıldığı dönemler olmuştur. Burada, doğrudan konumuz olmadığı için, Kur'an'da var olan kıssaların pek çoğunun temsilî olduğunu söyleyenlerin dile getirdikleri tartışmalara girmeyeceğiz.[540]

Ebu'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) de eserinde tarih rivayetlerinden istifade ettiğini ve ekseriyetle kıssaları aktarmada ölçüyü kaçırmadığını söyleyebiliriz. Ancak, eserinin pek çok yerinde olduğu gibi, müfessir çoğunlukla bu bilgileri veya kıssaları aktarırken; ya kendisi olayları doğrudan aktarmayı tercih etmiş [541] ya da **"روي/rivayet edildi/edilmiştir"** [542] **, "قيل/denildi/denilmiştir"** [543] gibi meçhul lafızlarla bu tür anlatımlara başlamıştır. Kıssaların akabinde, müfessirin bu rivayetler arasında/hakkında bir tercih veya değerlendirme kaydına rastlayamadık.

Kur'an kıssalarını, mahiyetleri itibariyle farklı şekilde tasnif edenler varsa da[544], biz bir nevi bu kıssaların ve tarihî olayların kronolojik sıralamasına uyarak, konuyu üç alt başlık halinde (Hz. Peygamber'den [sav] Önceki Peygamber Ve Kavimleriyle İle İlgili Kıssalar/Hz. Peygamber [sav] Dönemiyle İlgili Tarihî Olaylar/Hz. Peygamber'den [sav] Sonraki Dönem İle İlgili Tarihî Olaylar) incelemeyi uygun gördük. Hz. Peygamber (sav) dönemine ait rivayetlerde, olayın sebeb-i nüzûl mü, yoksa siyer bilgisi mi olabileceği endişesini göz önünde bulundurarak, vereceğimiz örnekleri, kıssanın ardından esbab-ı nüzûl lafızlarının (**"نزل"**, **"في"** vb.) zikredilmediği metinlerden seçmeye dikkat ettik.

[539] Demirci, **Tefsir Usûlü**, s. 241-243; Itr, **Ulûmü'l-Kur'âni'l-Kerim,** s. 240-243.
[540] Bu konu hakkında genel olarak bkz., Öztürk, **Kıssaların Dili.**
[541] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 88; I, 95.
[542] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 90; I, 301.
[543] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 165; I, 201.
[544] Bkz. İdris Şengül, **"Kıssa"**, DİA., Ankara, 2002, XXV, 499.

1) Hz. Peygamber'den (sav) Önceki Peygamber Ve Kavimleriyle İle İlgili Kıssalar

Örnek 1: (وَاذْكُرُوا إِذْ جَعَلَكُمْ خُلَفَاءَ مِنْ بَعْدِ عَادٍ وَبَوَّأَكُمْ فِي الْأَرْضِ تَتَّخِذُونَ مِنْ سُهُولِهَا قُصُورًا وَتَنْحِتُونَ الْجِبَالَ بُيُوتًا فَاذْكُرُوا آلَاءَ اللَّهِ وَلَا تَعْثَوْا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ) "Hatırlayın, hani Ad kavminden sonra sizi onların yerine getirmiş ve sizi yeryüzünde yerleştirmişti. Ovalarında saraylar, dağlarını da delerek evler yapıyordunuz. Allah'ın nimetlerini hatırlayınız. Yeryüzünde bozgunculuk yapıp durmayınız." (A'raf, 7/74) ayetinde Âd'den sonra gelen Semud kavmine verilen nimeti müfessir şu şekilde aktarır:

"Rivayet edilmiştir ki: Âd kavmi helak olduğu zaman onların yerine Semud kavmi gelmiş, onların beldelerini imar etmişti. Uzun binalar yapmışlar, ölümden önce yıkılır korkusuyla dağlardan evler oymuşlardı. Gerçekten de rahat bir yaşam içindeydiler. Zamanla haddi aştılar, yeryüzünde (Şam'la Hicaz arasındaki Hicr bölgesinde) bozgunculuk yaptılar ve putlara taptılar. Allah da, onlara Hz. Salih'i (as) gönderdi. Onlar Arap bir kavim idiler. Hz. Salih (as) de, soyca onlardan biriydi. Onları Allah'a çağırdı. Onlardan, güçsüz olan az bir topluluğun dışında bu çağrıya uyan olmadı. Hz. Salih (as) onları uyardı. Kavmi de ondan [mucize olarak] bir kayanın içinden gebe bir deve çıkartmasını istedi. Hz. Salih (as) namaz kıldı ve Rabbine dua etti. Kaya aynen doğum sancısıyla hareket ediyormuşçasına sarsıldı ve kayadan Semud kavminin istediği şekilde bir deve meydana geldi. Cenda' ve onun kavminden bir topluluk Hz. Salih'e (as) iman etti"[545].

Nesefî (ö. 710/1310), ayetten sonra bu kıssayı zikretmekle, Semud kavminin Arapların atası olduğunu, onların da tarihte kendilerine yakın bir bölgede yaşadığını ortaya koymuştur. Hz. Peygamber'in (sav) de içinde yer aldığı Arap toplumunun, atalarına verilmiş olan bu nimetlerin karşılığı olarak iman etmelerinin gerektiği, bir şekilde dile getirilmiş olmaktadır. Kanaatimizce, ayetteki **"كم/sizi"** ifadesi de, [yani her iki topluluğa da aynı zamirin kullanılmış olması] Semud kavminin ve Mekke toplumunun bu soyla yakınlığından kaynaklanmaktadır.

Örnek 2: (وَمَا كَانَ النَّاسُ إِلَّا أُمَّةً وَاحِدَةً فَاخْتَلَفُوا وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ فِيمَا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ) "İnsanlar tek bir milletten ibaretti. Fakat ayrılığa düştüler. Eğer Rabbin tarafından önceden verilmiş bir söz olmasaydı, ayrılığa düştükleri konuda aralarında kesinlikle hüküm verilmiş olurdu." (Yunus, 10/19) ayetinde müfessir şu tarihî rivayetleri zikreder:

[545] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 581.

“İnsanlar, aralarında ihtilaf çıkmadan önce tek bir Hanif dini üzere idiler. Bu durum Hz. Âdem (as) döneminde idi ve Kabil’in Habil’i öldürmesine kadar sürdü. Bir başka rivayette de, insanların tek bir din üzere toplanması; [Hz. Nuh (as)] tufanından sonra, Allah’ın yeryüzünde dolaşan hiçbir inkârcı bırakmadığı zamanda idi. Sonradan, zamanla insanlar milletlere [başka dinlere] ayrıldılar.”[546]

Nesefî’nin bu ayet hakkında vermiş olduğu kısa tarihî bilgiler, çok az da olsa, ayetin anlaşılmasına ışık tutmaktadır. Müfessir bu bilgiyi zikretmemiş olsaydı, belki de ayetle ilgili aklımıza gelen ilk şey, bütün insanların ‘kâlû belâ’da Allah’a vermiş oldukları söz anındaki yekvücut oluşları olacaktı.

Örnek 3: (إِنَّمَا جُعِلَ السَّبْتُ عَلَى الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِيهِ وَإِنَّ رَبَّكَ لَيَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ) “Cumartesi günü yasağı yalnız o konuda ayrılığa düşenlere emredildi. Kuşkusuz Rabbin, ayrılığa düştükleri konularda kıyamet günü aralarında kesin hükmünü verecektir.” (Nahl, 16/124) ayetinde müfessir İsrailoğullarına dair şu bilgiyi zikreder:

“Rivayet edilmiştir ki: Musa (as), İsrailoğullarından haftada bir günü ibadet için tahsis etmelerini ve o günün de cuma günü olmasını istedi. İsrailoğulları buna karşı çıktılar. Dediler ki: “Allah’ın, gökleri ve yeri yarattıktan sonra boş kaldığı günü -cumartesi gününü- istiyoruz.” Onlardan ancak küçük bir grup cuma gününe razı oldu. İşte bu, onların cumartesi konusundaki ihtilaflarıydı. Çünkü onlardan bir kısmı cumartesiyi, diğer bir kısmı da onlara karşı cumayı tercih ediyordu. Allah da, cumartesi için izin verdi [yani onların istediği günü seçti] ve İsrailoğullarına o günde avlanmayı yasaklamakla onları imtihan etti. Cumayı istemiş olanlar, Allah’ın emrine itaat edip [yasak günde] avlanmıyorlardı. Diğerleri ise avlanmaktan geri durmadılar. Allah da, [emre uyanların dışında] onların tiplerini değiştirdi. O, kıyamet gününde onların aralarında hükmedecek ve bu gruplardan her birine layık olduğu karşılığı verecektir.”[547]

Müfessirin ayetin devamında bu kıssayı zikretmesiyle, İsrailoğullarının aralarında “gün” konusunda nasıl bir anlaşmazlık çıktığı açıklığa kavuşuyor. Buna ilaveten, İsrailoğullarının

[546] Nesefî, **Medârikü’t-Tenzîl**, II, 13.
[547] Nesefî, **Medârikü’t-Tenzîl**, II, 241.

arzuladıkları şeyin sadece bir gün seçimi meselesi olmadığını, konunun özünün Allah'ın emrine itaat etmekte veya isyan etmekte düğümlendiğini anlamış oluyoruz.

2) Hz. Peygamber (sav) Dönemiyle İlgili Tarihi Olaylar

Örnek 1: (لِلْفُقَرَاءِ الَّذِينَ أُحْصِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا يَسْتَطِيعُونَ ضَرْبًا فِي الْأَرْضِ يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ أَغْنِيَاءَ مِنَ التَّعَفُّفِ تَعْرِفُهُمْ بِسِيمَاهُمْ لَا يَسْأَلُونَ النَّاسَ إِلْحَافًا وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ)

"Sadakalar, kendilerini Allah yoluna adayıp, yeryüzünde rızık temini için sefere çıkamayan, iffetlerinden dolayı durumlarını bilmeyenlerin zengin sandıkları, simalarından tanıdığın ve insanlardan kesinlikle bir şey istemeyen fakirlere aittir. Her ne tür bir iyilik yaparsanız kuşkunuz olmasın ki Allah onu bilmektedir." (Bakara, 2/273) ayetinde bahsedilen "yeryüzünde rızk temini için sefere çıkamayan" grupla ilgili müfessir şunları nakleder:

"[Bu kişiler] Suffe ashabıdır. Onlar Kureyş muhacirlerinden 400 kadar kişidir. Onların Medine'de ne bir yerleşim yerleri ne de bir aşiretleri olmuştur. Onlar mescidin gölgeliğinde kalır, geceleyin Kur'an öğrenir, gündüzleyin [geçimlerini temin için] hurma çekirdeği kırarlardı. Rasulullah'ın göndermiş olduğu her bir seriyyeye katılırlardı. Kimin yanında bir fazlalık varsa, akşamleyin onu getirir ve onu Suffe ashabına verirdi."[548]

Nesefî'nin (ö. 710/1310) ayette bahsi geçen o grup ile Ashab-ı Suffe'nin kastedildiğini belirtmesi, hem o gün hem de bu gün için bizlere, zekât verilecek kimselere dair bir ölçü sunmaktadır. O da, zekât almaya layık bir kesimin eli boş oturup dilencilik yapan insanlar değil; emeğini ve vaktini Allah yolunda harcadığından dolayı kendisi için mülk edinecek kadar zaman ve imkân bulamayan ve bu haline rağmen insanlara, iffeti sebebiyle el açamayan kişiler olması gerektiğini ortaya koymuştur.

Örnek 2: (أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيبًا مِنَ الْكِتَابِ يُؤْمِنُونَ بِالْجِبْتِ وَالطَّاغُوتِ وَيَقُولُونَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا هَؤُلَاءِ أَهْدَى مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا سَبِيلًا) "Kendilerine Kitaptan bir pay verilenleri görmedin mi ?! Onlar, putlara ve şeytana inanırlar. İnkâr edenler hakkında: "Bunlar inananlardan daha doğru yoldadır (!)" derler." (Nisa, 4/51) ayetindeki putlara ve şeytana inananların kimler olduğuna dair müfessir şu tarihî kıssayı zikreder:

[548] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 222-223.

"Bunlar, Huyey b. Ahdab (ö. ?) ve Ka'b b. el-Eşref (ö. 3/624) adlı iki Yahudiyle birlikte Mekke'ye doğru yola çıkan ve Kureyş'e Hz. Peygamber'le (sav) savaşacağına dair yemin veren bir Yahudi topluluğudur. Kureyş müşrikleri onlara: "Siz ehl-i kitapsınız, o yüzden siz Muhammed'e daha yakınsınız. O da size, bize olduğundan daha yakındır. Sizin kurnazlığınıza güvenemeyiz. Bizim tanrılarımıza secde edin ki, gönlümüz size karşı mutmain olsun." deyince, bu Yahudiler isteneni yaptılar. İşte bu, onların putlara ve şeytana iman etmeleridir. Çünkü onlar putlara secde ettiler. Bu yaptıkları işle de şeytana itaat etmiş oldular. Ebu Süfyan (ö. 31/651-52) onlara sordu: "Biz mi daha doğru bir yoldayız, yoksa Muhammed mi?" Ka'b (ö. 3/624) da dedi ki: "Siz daha doğru yoldasınız."[549]

Müfessirin bu olayı nakletmesiyle ayette işaret edilenlerin kimler olduğu daha açıkça ortaya konmuştur. Dolayısıyla, Müslümanlara teorik olarak daha yakın gibi gözüken ehl-i kitabın (bir anlamda Yahudilerin) kritik bir zamanda nasıl bir tercihte bulunabilecekleri konusunda inananlara bir nevi tembihte bulunulmuştur.

Örnek 3: (فَمَا لَكُمْ فِي الْمُنَافِقِينَ فِئَتَيْنِ وَاللَّهُ أَرْكَسَهُمْ بِمَا كَسَبُوا أَتُرِيدُونَ أَنْ تَهْدُوا مَنْ أَضَلَّ اللَّهُ وَمَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ سَبِيلًا) "Allah, yaptıkları sebebiyle onları eski hallerine döndürmüşken size ne oluyor da münafıklar hakkında iki gruba ayrılıyorsunuz. Allah'ın saptırdıklarını doğru yola iletmek mi istiyorsunuz ?! Kimi Allah saptırırsa artık onun hidayetine hiçbir yol bulamazsın." (Nisa, 4/88) ayetinin tefsirinde Nesefî (ö. 710/1310) şu tarihî olayı zikretmiştir:

"Münafıklardan bir topluluk Medine'nin havasını bahane ederek çöle çıkmak için Hz. Peygamber'den (as) izin isterler. Çöle çıktıklarında da merhale merhale yaklaşarak müşriklere katılırlar. Müslümanlar da [onların hıyanetlerini haber almış ve] onların bu durumu hakkında anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Kimisi, onlar kâfirdir derken kimisi de, onlar Müslümandır, demekteydiler."[550]

Eserde, yukarıdaki ayetin bu tarihi olayla birlikte zikredilmesi ayetteki sorunun kastının anlaşılmasına yardımcı olmuştur. O halde ayetteki "size ne oluyor da" ifadesini, "Neden böyle bir şey yapıyorsunuz?/Böyle yapmamalısınız." şeklinde anlamak mümkün olmaktadır. Dolayısıyla,

[549] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 365.
[550] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 381-382.

Nesefî (ö. 710/1310) hiçbir yorum yapmaksızın sadece bu tarihi olayı zikretmiş olsa bile, bu tarihî olayın anlatımı ayetteki kapalılığın giderilmesine yetmektedir.

3) Hz. Peygamber'den (sav) Sonraki Dönem İle İlgili Tarihi Olaylar

Örnek 1: (الَّذِينَ يَبْخَلُونَ وَيَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبُخْلِ وَيَكْتُمُونَ مَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَأَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا مُهِينًا) "Bunlar, cimrilik yapanlar, insanlardan cimrilik yapmalarını isteyenler ve Allah'ın kendi lütfundan verdiklerini saklayanlardır. Biz, nankörlük yapıp inkâr edenler için alçaltıcı bir azap hazırlamışızdır." (Nisa, 4/37) ayetinin bazı yorumlarının yanında müfessir şu tarihî olayı da zikreder:

"Bir usta, Harun Reşit (ö. 193/809) için sarayının karşısına bir saray daha inşa eder. Bu saray Harun Reşit'e gösterilir. Adam: "Cömert kişi nimetinin eserini görmekten memnun olur. Ben de, sizdeki nimetin eserini göstermekle, sizi sevindirmek istedim." deyince, bu söz Harun Reşit'in çok hoşuna gider."[551]

Nesefî'nin (ö. 710/1310) bu ayete dair nakletmiş olduğu tarihi olay, ilk bakışta mezkûr ayetle ilgisiz gibi görünüyor olsa da; dikkatle incelendiğinde bir hadise işaret ettiği fark edilecektir. O da, "Şüphesiz ki Allah kulunun üzerinde nimetinin eserini görmekten memnun olur." hadisidir.[552] Dolayısıyla, varlıklı bir Müslümana yakışan, hem kendisine hem de başkasına karşı cömert davranmasıdır.

Örnek 2: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا) "Ey inananlar, Allah'a itaat edin. Peygamber'e ve sizden olan yetki sahiplerine de itaat edin. Eğer Allah'a ve ahiret gününe inanıyorsanız, bir şey de ihtilafa düştüğünüzde, onu Allah'a ve Peygamber'e götürünüz. Sonuç olarak en hayırlı ve en güzel olan budur." (Nisa, 4/59) ayetinin tefsirinde müfessir, yetki sahiplerine ne zaman itaat, ne zaman muhalefet edileceğine dair şu tarihi olayı nakleder:

[551] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 357-358.
[552] Bkz., **(Azze ve celle)** ilavesiyle, et-Tirmizî, **es-Sünen,** VI, 123-124, 2819. hadis.

"Müselleme b. Abdilmelik b. Mervan (ö. ?), Ebu Hâzim'e (ö. 292/905): "Siz, **" وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ/sizden olan yetki sahiplerine"** sözüyle bize itaatle emrolunmuş değil misiniz?" deyince, o da: "Size de, hakka muhalefet ettiğiniz zaman, itaat; Allah'ın **" فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ/bir şey de ihtilafa düştüğünüzde, onu Allah'a ve Peygamber'e götürünüz"** sözüyle kalkmış değil midir?" diye karşılık verdi." [553]

Müfessir tarihteki bu iki kişi arasında geçen diyalogu zikretmekle, şahıslar nezdinde ayetin tefsirini açık bir şekilde ortaya koymuştur. O da, Müslümanların kendilerinden bile olsalar, Hakk'a muhalefet edilen konularda yetki sahibi olan kimselere itaat edilmeyebileceğidir.

Örnek 3: (وَإِنِ امْرَأَةٌ خَافَتْ مِنْ بَعْلِهَا نُشُوزًا أَوْ إِعْرَاضًا فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يُصْلِحَا بَيْنَهُمَا صُلْحًا وَالصُّلْحُ خَيْرٌ وَأُحْضِرَتِ الْأَنْفُسُ الشُّحَّ وَإِنْ تُحْسِنُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا) "Eğer bir kadın eşinin başkasını tercih edeceğinden veya kendini terk edeceğinden endişelenirse, barış yoluyla aralarını düzeltmelerinde bir sakınca yoktur. Barışmaları daha iyidir. –Nefisler bencil olarak yaratılmıştır-. Eğer birbirinize iyi davranır ve aile bağlarını koparmaktan sakınırsanız bilin ki, Allah yaptığınız her şeyden haberdardır." (Nisa, 4/128) ayetinin tefsirinden sonra müfessir bir karı-koca arasında yaşanan şu tarihi olayı anlatır:

"İmran el-Haricî (ö. 84/703) âdemoğullarının en çirkini, hanımı da onların en güzeliydi. Hanımı ona bir gün baktı ve dedi ki: "Seni ve beni cennet halkından kılan Allah'a hamdolsun." Kocası ona: "Bu nasıl oluyor?" deyince, hanımı: "Sen benim gibi biriyle nasiplendin, buna şükrettin; ben de senin gibi biriyle nasiplendim ve buna sabrettim. Cennet ise, hem şükredenlere hem de sabredenlere vaat edilmiştir. [Demek ki, ikimiz de cennetliğiz.]" diye cevap verdi.[554]

Nesefî (ö. 710/1310) bu tarihi olayı zikretmekle ahlakî bir öğüt de sunmuş olmaktadır. Böylelikle müfessir, evlilikte her iki taraf olan karı ve kocanın birbirlerine sabretmeleri, birbirlerinin eksiklerini tamamlamaları gerektiğini bildirmiş ve karşılıklı olarak kusur bulmak yerine, karı ve kocanın birbirlerinin üstünlüklerini fark etme ve bunları ifade etme yoluyla, ailede mutluluğun sağlanabileceğini çarpıcı bir şekilde dile getirmiştir. İkinci önemli bir husus da, müfessir, ayette işaret edilen ailedeki olumsuzlukları anlatmak yerine ayetin tefsirine olumlu bir

[553] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 368.
[554] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 401-402.

durumu örnek getirerek, dikkatleri geçimsizliğe **(نشوز)** değil, geçinebilmenin üstünlüğüne çekmek istemiştir.

H) Kıraatle Tefsir

Kırâat, "Karee" fiilinden masdardır ve sözlükte okumak anlamını ifade etmektedir. Terim olarak manası ise, "herhangi bir kelime üzerinde med, kasr, hareke, sükun, nokta ve i'râb bakımından meydana gelen değişiklik demek"[555] olduğu gibi, "Kur'an kelimelerinin okunuşlarını ve farklılıklarını tevatür ede gelen [Hz. Peygamber'den (sav)] isnadla bilmek"[556] anlamına da gelir.[557] Aynı kökten gelen kur'an kelimesiyle kıraat eş anlamlıdır.[558]

Kur'an'da kıraat meselesinin ortaya çıkışı ve kıraatlerin tespitine yönelik çalışmaların başlaması hicrî ikinci asra rastlar. İlk eserler de hicrî III. asırda ortaya çıkmaya başlamıştır.[559] Bu çalışmaların doğuşuna, Hz. Peygamber'den (sav) aldıkları kıraatleri ve Kur'an'la ilgili detayları farklı olan sahabenin fetihler veya başka nedenlerle çevre bölge ve ülkelere dağılması, dolayısıyla Kur'an'ı onlardan öğrenen halkların her birinin bu okuyuşları benimsemesi; yeni Müslüman olmuş bu kitlelerin herhangi bir sebeple bir araya geldiklerinde aralarında ihtilafların çıkması sebep teşkil etmiştir. Vahyi olduğu gibi muhafaza etmek isteyen kıraat bilginleri de, bu kıraat ilmini tedvin edip sağlam ve değişmez kaideler ortaya koymuşlardır.[560]

Kur'an'daki farklı okuyuşlar, manaya oldukça tesir etmektedir. Bu yüzden emir ifade eden ayetlerde bile müfessirlerin farklı farklı görüşleri olabilmektedir. Örneğin, abdest alırken ayakları yıkamanın mı, yoksa mesh etmenin mi emredildiği ihtilafı, böyle bir kıraat farklılığından kaynaklanmaktadır.[561]

Kıraatler de senedleri bakımından sahih ve gayr-i sahih (şazz) diye iki kısma ayrılırlar. Sahih olanlar mütevatir ve meşhur; gayr-i sahih (şazz) olanlar da âhâd, müdrec ve mevzû gibi alt başlıklara ayrılmaktadır.[562]

---

[555] Demirci, **Tefsir Usûlü**, s. 116.
[556] Itr, **Ulûmü'l-Kur'âni'l-Kerim,** s. 146.
[557] Diğer anlamları için bkz., Dumlu**, Kur'an Tefsirinde Yöntem**, s. 25-27; Karaçam, **En Büyük Mucize,** s. 169.
[558] Birışık, **"Kıraat"**, XXV, 426.
[559] Demirci, **Tefsir Usûlü**, s.117.
[560] Karaçam, **En Büyük Mucize,** s. 170.
[561] Dumlu**, Kur'an Tefsirinde Yöntem**, s. 29-30.
[562] Demirci, **Tefsir Usûlü**, s. 119-120.

Nesefî'nin tefsirinde önem verdiği hususlardan birisi de kıraattir.[563] Bizim incelememizde de; kıraatler, müfessirin eserinde en çok değindiği tefsir unsuru olarak ortaya çıkmaktadır. Çünkü müellif ayetleri tefsir ederken; genellikle, ya ilk olarak kıraat nakillerini vermekte, ya da lügat analizlerinden hemen sonra bu nakillere geçmektedir.[564] Yani kıraat tevcihlerinin onun tefsirinde öncelikli ve vazgeçilmez bir yeri vardır. Dolayısıyla kıraat tevcihleri, onun eserinde oldukça hacimli bir yer tutmaktadır.

Nesefî'nin (ö. 710/1310) kıraat nakillerini aktarırken kullandığı lafız ve kaynakları daha önce belirtmiştik.[565] O, eserinde; gerek kıraat-i aşerenin rivayetlerini ve Abdullah b. Mes'ud (ö. 32/652), Ubeyy b. Ka'b (ö. 30/650), Ali (ö. 40/661) gibi özel mushafı bulunanların kıraatlerini, gerekse bunların dışında sahih olmayan şâzz kıraatleri belirtmekten kaçınmamıştır. [566] Biz de müellifin eserindeki kıraat tevcihlerini aşağıdaki şekilde ele almayı uygun gördük. Örnekleri seçerken, tilavet kolaylığı vb. nedenlerden kaynaklanan kıraat farklılıklarını değil; ekseriyetle anlam değişikliği oluşturarak dikkat çeken farklı kıraat rivayetlerini ele almaya çalıştık.

1) Genelde Meşhur On Kıraat İmamının Okuyuşlarına Bağlı Kalması

Örnek 1: (وَإِذْ وَاعَدْنَا مُوسَى أَرْبَعِينَ لَيْلَةً ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ) "Musa'ya vaat ettiğimiz kırk geceyi hatırlayın. Sonra siz Musa'nın ayrılmasının ardından buzağıya tapmış ve haksızlık edenlerden olmuştunuz." (Bakara, 2/51) ayetindeki ilk fiilin **(واعدنا)** farklı okunuş şekillerinden yola çıkarak müfessir şu yorumlarda bulunmuştur:

"Allah Teâlâ, **(وَإِذْ وَاعَدْنَا مُوسَى) "Musa'yla vaatleştiğimizi hatırlayın"** diye buyurmuştur. Çünkü 'Allah'ın vaadi', peygamberine vahyetmesi; 'Hz. Musa'nın (as) vaadi' ise, Tur'daki randevuya gelmesidir. Basrî'nin [Ebu Amr (ö. 154/771) ve Yakub (ö. 205/821)] okuduğu şekilde **(وعَدْنَا/vaat ettiğimiz)**[567] olduğu zaman [anlam şöyledir]: Firavun'un helakinden sonra, Mısır'a

[563] Cerrahoğlu**, Tefsir Tarihi**, II, 286.
[564] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 25; I, 29.
[565] Bkz. Kıraat Kaynakları.
[566] Cerrahoğlu**, Tefsir Tarihi**, II, 286
[567] Burada, sorun oluşturabilecek bir durumu açıklamak istiyoruz: Anlatmaya çalıştığımız kıraat farklılığına ilgili ayetin mealiyle birlikte bakıldığında, manaların zaten aynı olduğu, ortada bir farklılığın söz konusu olmadığı söylenecektir. Bu durum istifade ettiğimiz meal müelliflerinin muhtemelen Türkçeye uygunluk ve Allah-kul münasebetindeki adab bakımından tercih ettikleri bir karşılıktan kaynaklanmaktadır. Eğer **"وَاعَدْنَا"** kelimesine başka bir ölçüye bakılmaksızın etimolojik bir anlam verilecek olsaydı, bu durumda ayetin anlamı **"Musa'yla**

geldikleri zaman İsrailoğulları'nın başvurabilecekleri bir kitapları yoktu. Allah-u Teâlâ, Hz. Musa'ya (as), kendisine Tevrat'ı indireceğini vaat edip **(وعد)**, bunun için ona bir randevu tayin etti. Bu da, Zü'lka'de ayının tamamı ve Zilhicce'nin [ilk] on günüydü."[568]

Müfessir, resmî mushaflarda rubâî olarak okunan bir fiilin, kıraat ilminde bir başka şekilde okunuşuna değinerek, bu değişikliğin nasıl bir anlam farklılığı oluşturduğunu bizlere göstermiştir. İlk şekliyle Allah'la Hz. Musa'nın karşılıklı sözleşmesi anlamına gelen fiil, farklı bir kıraatin okuyuşuyla ayete, Allah'ın Hz. Musa'ya (as) vaat etmesi/söz vermesi anlamını kazandırmıştır.

Örnek 2: (ثُمَّ أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ تَقْتُلُونَ أَنْفُسَكُمْ وَتُخْرِجُونَ فَرِيقًا مِنْكُمْ مِنْ دِيَارِهِمْ تَظَاهَرُونَ عَلَيْهِمْ بِالْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَإِنْ يَأْتُوكُمْ أُسَارَى تُفَادُوهُمْ وَهُوَ مُحَرَّمٌ عَلَيْكُمْ إِخْرَاجُهُمْ أَفَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْكِتَابِ وَتَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ فَمَا جَزَاءُ مَنْ يَفْعَلُ ذَلِكَ مِنْكُمْ إِلَّا خِزْيٌ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ يُرَدُّونَ إِلَى أَشَدِّ الْعَذَابِ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ) **"Sonra sizler; birbirlerini öldüren, içinizden bir grubu yurtlarından çıkaran, günah ve düşmanlıkta onların aleyhine birbirinize yardımcı olan bir toplumdunuz. Bunun ardından yurtlarından çıkardıklarınız esir olarak karşınıza çıkarlarsa fidye verip onları kurtarırsınız. Halbuki onları yurtlarından çıkarıp esir olmalarına sebep olmakta size haram kılınmıştı. Sizler bu davranışınızla Kitabınızın bir kısmına inanıp bir kısmını inkar mı ediyorsunuz?! Sizden kim bunu yaparsa, cezası, dünyada rüsvaylıktan başka bir şey değildir. Böyleleri kıyamet günü de en şiddetli azaba çarptırılacaklardır. Allah sizin yaptığınız hiç bir şeyden habersiz değildir." (Bakara, 2/85)** ayetinin sonundaki fiilin **(تَعْمَلُونَ)** okunuşuyla ilgili olarak Nesefî şunları söyler:

"Mekkî (ö. ?), Nafî (ö. 169/785) ve Ebubekir'e (ö. 193/808) göre, fiil **(ي)** ile **(يعلمون)** diye okunmuştur."[569]

Müfessirin kaydettiği okunuş farklılığı çok küçük bir farklılık gibi görünse de, ikinci fiilin kipi anlamı değiştirecek kuvvettedir. Çünkü ayet ikinci haliyle, II. çoğul muhatap şahsa **(انتم/sizler)** yönelik bir şekilde başlamakta, fakat III. çoğul gaip şahsına (onlar) ait bir fiille **(يعملون)** sona ermektedir. Dolayısıyla, bu okunuşa göre ayetin anlamı, 'Allah'ın, yaptıkları işlerden habersiz

---

vaatleştiğimiz kırk geceyi hatırlayın…" şeklinde olacak; incelemeye çalıştığımız kıraat farklılığı da daha net bir şekilde görülecekti.

[568] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 88.

[569] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 107.

olmadığı kimselerin' insanları yurtlarından çıkaran kimseler değil; yurtlarından çıkmaya mecbur kalan kişiler olduğu şeklinde değişmektedir.

Örnek 3: (إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْفُلْكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ وَمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ مَاءٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ وَتَصْرِيفِ الرِّيَاحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ) "Şüphesiz göklerin ve yerin yaratılışında, gece ve gündüzün farklılığında, insanlara faydalı şeyleri denizlerde taşıyan gemilerde, Allah'ın gökten yağmur yağdırıp onunla ölümünden sonra yer yüzüne hayat vermesinde, orada her türlü canlıyı yaymasında, rüzgarları estirmesinde, gök ve yer arasında dilediği yöne seyreden bulutları hareket ettirmesinde düşünen toplumlar için O'nun varlığını gösterecek işaretler vardır." (Bakara, 2/164) ayetindeki **(الرِّيَاح)** kelimesine dair kıraat farklılığı şu şekildedir:

"Hamza (ö. 3/625) ve Ali (ö. 40/661), **(الريح)** şeklinde, kelimeyi müfred olarak okumuşlardır. Bu okuyuşa göre, "rüzgârın estirilmesindeki" anlam; rüzgârın öne-arkaya, güneye-kuzeye çevrilmesi ve sıcak-soğuk, sert-yumuşak, zararlı-faydalı gibi çeşitli hallere konulmasıdır. [Başka bir rivayette] denilmiştir ki, rüzgârın bazı zamanlar rahmetle, bazı zamanlar azapla gelmesidir."[570]

Kanaatimizce, yukarıdaki anlam zenginliğine, rüzgârı ifade eden kelimenin iki farklı şekilde **(الرِّيَاح/ الريح)** okunması sebep olmuştur. Çünkü müfessir, eserinin bir başka yerinde, **(الرِّيَاح)** kelimesiyle ifade edilen rüzgârın rahmet; **(الريح)** kelimesiyle ifade edilenin ise, azap getirdiğini söylemiştir.[571] Dolayısıyla, mezkûr kelime her iki ayrı yapıda, farklı anlamlar kazanmıştır.

2) Özel Mushaf Sahiplerinin Kıraatlerini Belirtmesi

Örnek 1: (وَإِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسَى لَنْ نَصْبِرَ عَلَى طَعَامٍ وَاحِدٍ فَادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُخْرِجْ لَنَا مِمَّا تُنْبِتُ الْأَرْضُ مِنْ بَقْلِهَا وَقِثَّائِهَا وَفُومِهَا وَعَدَسِهَا وَبَصَلِهَا قَالَ أَتَسْتَبْدِلُونَ الَّذِي هُوَ أَدْنَى بِالَّذِي هُوَ خَيْرٌ اهْبِطُوا مِصْرًا فَإِنَّ لَكُمْ مَا سَأَلْتُمْ وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ وَالْمَسْكَنَةُ وَبَاءُوا بِغَضَبٍ مِنَ اللَّهِ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَيَقْتُلُونَ النَّبِيِّينَ بِغَيْرِ الْحَقِّ ذَلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ) "Yine hatırlayınız ki, siz Musa'ya itiraz ederek:

[570] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 147.
[571] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 704.

"Biz sadece bir çeşit yiyeceğe dayanamayacağız. Rabbine dua et de, yeryüzünde biten bakla, salatalık, sarımsak, mercimek ve soğan gibi sebzelerden bizim için çıkartsın" demiştiniz. O da size cevaben: "Allah'ın verdiği en güzel gıdayı daha basit şeylerle mi değiştirmek istiyorsunuz?!. O halde şehre inin. Orada sizin için istedikleriniz vardır" demişti. Bundan sonra onları her taraftan aşağılık, yoksulluk kapladı ve böylece Allah'ın gazabına uğradılar. Başlarına gelen bu felaket, onların Allah'ın ayetlerini inkar etmeleri, peygamberleri haksız yere öldürmeleri, ayrıca isyanları ve haddi aşmaları sebebiyledir." (Bakara, 2/61) ayetindeki **(فوم)** kelimesiyle ilgili olarak müfessir şunları söylemiştir:

"O, buğdaydır. Ya da, İbn Mesud'un (ö. 32/652) okuyuşundan **(ثومها)** dolayı o, sarımsaktır."[572]

Müfessirin belirttiği gibi, ayet **(فوم)** kelimesiyle okunduğu zaman, bu sözcüğün buğday ve benzeri hububat anlamına gelen yönleri vardır. Fakat **(ثوم)** kelimesiyle okunduğunda, sözcük yalnızca sarımsağı ifade etmektedir. Yalnız şu kadarı var ki, **(ثوم)** kelimesi, **(فوم)** kelimesinin yerine kullanılabilirken, tersi kullanılamamaktadır. [573]

Örnek 2: (وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ لَا تَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَذِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينِ وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ إِلَّا قَلِيلًا مِنْكُمْ وَأَنْتُمْ مُعْرِضُونَ) "Bir zamanlar İsrail oğullarından Allah'tan başkasına tapmayacaklarına, anne-babalarına iyilik edeceklerine, yakın akrabalara, yetimlere, yoksullara ve düşkünlere yardımda bulunacaklarına, insanlara karşı tatlı dilli olacaklarına, namazlarını dosdoğru kılıp zekatlarını vereceklerine dair söz almıştık. Sonra içinizden pek azınız hariç verdiğiniz bu sözden dönmüştünüz. Siz Allah'a verdikleri sözden dönenlersiniz." (Bakara, 2/83) ayetindeki **(لاتعبدون)** fiiliyle ilgili olarak müfessir tefsirinde şunları zikreder:

"**(لاتعبدون/ tapmazsınız)** nehiy anlamında bir haberdir. Bu ifade, senin bir kimseye, emir kastettiğin halde, "falancaya gider, ona şunları şunları söylersin…"şeklindeki konuşman gibidir. [Yani; tapmayın, demektir.] Bu da, emir ve nehyin en beliğ şeklidir. Ubeyy'in (ö. 30/650) kıraati de **(لاتعبدوا/tapmayın)** bu ifade şeklini destekler."[574]

[572] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 93.
[573] Bkz. **(فوم)** kelimesi için **el-Mu'cemü'l-Vesît**, s. 707; **(ثوم)** kelimesi için aynı eser, s. 103.
[574] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 105.

Müfessir, ayetin tefsirinde önce genel okuyuşa göre bir yorum yaparak ayetin kastını belirlemeye çalışmış, sonra da Ubeyy'in (ö. 30/650) kıraatinden örnek vererek bu görüşünü desteklemiştir. Burada önemli olan, müfessirin yaptığı tevilden ziyade, Ubeyy'in (ö. 30/650) mushafından, ayete bu şekilde anlam kazandıran farklı bir okunuşun tespit edilmiş olmasıdır.

Örnek 3: (وَإِذِ ابْتَلَى إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ) "İbrahim'i Rabbinin birtakım kelimelerle sınadığını ve onun da bunları yerine getirdiğini hatırlayın. Allah, İbrahim'e: "Seni insanlara önder kılacağım" demişti. İbrahim de: "Benim soyumu da" deyince, Allah: "Benim sözüm zalimleri kapsamaz" buyurmuştu." (Bakara, 2/124) ayetindeki **(ابراهيم)** kelimesinin okunuşuyla ilgili olarak yapılan değerlendirmeler şu şekildedir:

"[İlk okuyuş şekline **(إِبْرَاهِيمَ)** [meful oluşuna] göre, anlam:] Allah, Hz. İbrahim'i (as) emir ve yasaklarla imtihan etmiştir. 'İmtihan', bizim açımızdan, kulun bilmediğinin ortaya konulması; Allah açısından da, O'nun bildiğinin izhar edilmesidir. İmtihanın akıbeti ise, gizli olan bir işin açık taraflarının da, kapalı taraflarının da tüm yönleriyle ortaya çıkmasıdır. Dolayısıyla imtihanın, Allah'a izafe edilmesi [Allah'ın, kullarını imtihan etmesi] daha doğru olur. Ebu Hanife (ö. 150/767), **(ابراهيم)** kelimesini merfu **(إِبْرَاهِيمُ)** [fail şeklinde] olarak okumuştur ki, bu, İbn Abbas'ın (ö. 68/687) okuyuşudur. [Bu duruma göre, ayetin anlamı şöyle olmaktadır:] **"İbrahim, Rabbine birtakım kelimelerle –istediği şeyleri kendine verecek mi, yoksa vermeyecek mi diye, bir imtihan gibi sonucunu merak eder şekilde- dua etmiştir."**[575]

Yukarıda da fark ediliyor ki, İbn Abbas'ın (ö. 68/687) kıraati ayetin anlamında oldukça büyük çapta bir değişiklik meydana getirmiştir. Ancak durum böyle olduğunda bile, ayeti tefsir ederken Hz. İbrahim'in (as) bir peygamber olduğunu ve bütün peygamberlerin de Allah'a saygı ve itaat konusunda tam bir teslimiyet içinde olduklarını akıldan çıkarmadan yorum yapılmalıdır. Bu şekilde izlenecek bir yol, ayetin meramını tespit etme konusunda, bizleri daha sağlıklı sonuçlara ulaştıracaktır.

[575] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 126-127.

3) Sahih Olmayan (Şazz) Okunuşlara Yer Vermesi

Örnek 1: (فَتَعَالَى اللَّهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْكَرِيمِ) "Gerçek Melik olan Allah boş iş yapmaktan beridir. O'ndan başka tanrı yoktur. O, yüce arşın sahibidir. " (Müminun, 23/116) ayetindeki **(الْكَرِيم/yüce)** kelimesinin durumuna dair müfessir şunları söyler:

"Burada **(الْعَرْش/arş)**, yücelik sıfatıyla vasıflanmıştır. [Bu yüzden sıfat da, mevsufu gibi mecrurdur/kesralıdır.] çünkü rahmet oradan iner. Ya da o, yüceler Yücesine [Allah] nispet edildiği için bu sıfatı almıştır. Şazz bir kıraatle **(الْكَرِيم)** kelimesi, Rabb-i Teâlâ'nın sıfatı olarak da okunmuştur."[576]

Müfessirin aktardığı bu bilgiyle, sıfatın hangi kelimeye daha uygun olduğu ve bu şekildeki cümle yapısının ayete kazandırmış olduğu anlam ortaya konmuştur. Ama sahih olmayan (şazz) okunuşa göre; hem söz konusu yapı ortadan kalkmış, hem de ayetin anlamı değişmiştir. Buna göre ayetin anlamı: **"Gerçek Melik olan Allah boş iş yapmaktan beridir. O'ndan başka tanrı yoktur. O Yüce Allah, arşın sahibidir. "** şeklinde olmaktadır.

Örnek 2: (تُرْجِي مَنْ تَشَاءُ مِنْهُنَّ وَتُئْوِي إِلَيْكَ مَنْ تَشَاءُ وَمَنِ ابْتَغَيْتَ مِمَّنْ عَزَلْتَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكَ ذَلِكَ أَدْنَى أَنْ تَقَرَّ أَعْيُنُهُنَّ وَلَا يَحْزَنَّ وَيَرْضَيْنَ بِمَا آتَيْتَهُنَّ كُلُّهُنَّ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا فِي قُلُوبِكُمْ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَلِيمًا)

"Hanımlarından dilediğinin yanında kalma sırasını erteler, dilediğini de öne alabilirsin. Sırasını erteledeklerinden arzuladıkların olursa onlara dönmende de sana bir sakınca yoktur. Böyle yapman, onları mutlu etmen, üzülmemelerini sağlaman ve kendilerine verdiklerinle hepsinin razı olmaları için daha uygundur. Allah sizin kalplerinizde olanı bilir. Allah her şeyi bilir ve son derece yumuşak davranır." (Ahzab, 33/51) ayetindeki **(كُلُّهُنَّ /hepsinin)** sözcüğüyle ilgili kıraat farklılığı şu şekildedir:

"**(أَدْنَى أَنْ تَقَرَّ أَعْيُنُهُنَّ وَلَا يَحْزَنَّ وَيَرْضَيْنَ بِمَا آتَيْتَهُنَّ كُلُّهُنَّ)**" yani bu [davranışın], onların "hepsini" mutlu etmen, üzüntülerini azaltman ve "hepsini" razı etmendir. Çünkü onlar, sana bu yetkiyi Allah'ın verdiğini bildikleri vakit, gönülleri yatışacak, kıskançlıkları gidecek, hoşnutluk meydana gelecek ve "hepsi" mutlu olacaklardır. [Bu yüzden] **(كُلُّهُنَّ /hepsinin)** kelimesi, **(يَرْضَيْنَ)** fiilinin failinin (نَ) te'kidi olarak merfu şekilde okunmuştur.

[576] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 484.

Bir de (آتَيْتَهُنَّ) kelimesindeki (هُنّ)'nin te'kidi olarak, mansub halde (كلَّهُن) şazz kıraatle okunmuştur."[577]

Yukarıda, konumuzun dışında sayılabilecek açıklamaları şazz kıraatin oluşturduğu farklılığın anlaşılabilmesi için yaptık. Önceki okunuşuyla bu anlamları taşıyan ayet, şazz kıraatle okunduğunda şu anlama gelmektedir: **"Hanımlarından dilediğinin yanında kalma sırasını erteler, dilediğini de öne alabilirsin. Sırasını erteleddiklerinden arzuladıkların olursa onlara dönmende de sana bir sakınca yoktur. Böyle yapman, onları mutlu etmen, üzülmemelerini sağlaman; onların da, senin 'her birine' verdiklerinle razı olmaları için daha uygundur. Allah sizin kalplerinizde olanı bilir. Allah her şeyi bilir ve son derece yumuşak davranır."** Takdir edilir ki, öncekine göre bu şekildeki bir anlam; hem ayetin ifade gücü açısından daha zayıf, hem de ayetin siyak-sibakı bakımından daha uygunsuzdur.

Örnek 3: (هُوَ الَّذِي أَخْرَجَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مِنْ دِيَارِهِمْ لِأَوَّلِ الْحَشْرِ مَا ظَنَنْتُمْ أَنْ يَخْرُجُوا وَظَنُّوا أَنَّهُمْ مَانِعَتُهُمْ حُصُونُهُمْ مِنَ اللَّهِ فَأَتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ حَيْثُ لَمْ يَحْتَسِبُوا وَقَذَفَ فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ يُخْرِبُونَ بُيُوتَهُمْ بِأَيْدِيهِمْ وَأَيْدِي الْمُؤْمِنِينَ فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِي الْأَبْصَارِ) **"Ehl-i Kitap'tan inkar edenleri ilk sürgünde ülkelerinden çıkaran O'dur. Oysa siz onların çıkacaklarını sanmamıştınız. Onlar da, kalelerinin kendilerini Allah'a karşı koruyacağını sanmışlardı da Allah onları hesap etmedikleri bir yerden yakaladı ve kalplerine korku saldı. Evlerini hem kendi elleriyle ve hem de inananların elleriyle yıkıyorlardı. Artık ibret alın ey akıl sahipleri!" (Haşr, 59/2)** ayetindeki **(فَأَتَاهُمُ اللَّهُ /Allah, onlara geldi)** ifadesinin kıraatiyle ile ilgili olarak şunları söyler:

"**(فَأَتَاهُمُ اللَّهُ /Allah, onlara geldi)** yani, onlara Allah'ın emri ve cezası geldi. Şazz kıraatlerde, [bu fiil rubaî kalıbıyla şu şekildedir]: **(فآتاهم الله/Allah, onlara verdi).** Yani, Allah onlara felaket verdi; [böylece onları helak etti.]"[578]

Bu örnekte şazz kıraatin ayetin anlamında, önceki misallerde olduğu şekilde bir değişiklik yaptığını göremiyoruz. Zaten müfessir de, bu farklı okuyuşun üzerinde çok durmamıştır. Sonuç olarak şazz kıraatin ayetin anlamına getirdiği tek farklılık, mecazen anlaşılabilecek bir ifadenin düz bir anlatımla, daha açık bir hale getirilmesi olmuştur.

[577] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 40.
[578] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 455.

I) Nâsih - Mensûh

Nâsih ve mensûh kavramlarından önce, bu kelimelerin esas kökü olan "nesih" kavramını tanımlayarak konuya başlamak istiyoruz. "Nesih" lügatte; bir şeyi ortadan kaldırmak, yok etmek; bir şeyin bir şeyle giderilmesi; bir şeyin kendisinden başka bir şeye değiştirilmesi, taşınması anlamlarına gelmektedir.[579] Terim olarak ise; şer'î bir hükmü, kendisinden sonraki şer'î bir hükümle kaldırmak veya onu değiştirmektir.[580] Buradan hareketle, hükmü kaldırılmış ayete "mensûh", hükmü kaldıran ayete (delil) ise "nâsih" denilir.[581]

Tefsirde nesih konusu, âlimlerin üzerinde asla anlaşamadıkları bir meseledir. Zaten böyle bir mesele, ne Hz. Peygamber (sav)[582], ne de sahâbe döneminde söz konusu olmuştur. Gerçi, bu meseleyle ilgili olarak Hz. Ömer (ö. 23/644) ve Hz. Ali'ye (ö. 40/661) isnad edilen rivayetler varsa da; onlardan gelen bu rivayetlerin, günümüzde anlaşılan nesih kavramını kastetmiş olmaları şüphelidir.[583] Nesih meselesinin ortaya çıkışı hicrî birinci yüzyılın sonlarına doğrudur. Mahiyeti ise, Kur'an'da, anlamı itibariyle çelişkili gibi görülen ayetleri uzlaştırabilmek için kimi İslam âlimlerinin geliştirdiği bir teori olmasıdır.[584] Bu teoriye karşı çıkanlar da, Ebû Müslim el-İsfahânî (ö. 322/934) gibi, neshe alternatif olarak "tahsis" fikrini teklif etmişlerdir.[585]

Kur'an'da neshi kabul edenlerin de, etmeyenlerin de kendilerine göre delilleri vardır. Her iki grup da, iddialarına öncelikle Kur'an'dan[586], sonra da aklen delil getirmeye çalışırlar.[587] Ayrıca, neshi kabul edenler, neshin meydana gelişi itibariyle konuyu üç veya daha fazla başlık halinde ele alırken[588], neshin oluşabilmesi için bir takım şartlar da ileri sürerler[589]. Neshi kabul etmeyenler ise, mensûh sayılan ayetlerin sayısında bile ittifak edilememiş olmasının, Kur'an'da neshin

---

[579] İbn Manzur, Muhammed b. Mükerrem b. Manzur el-Ifrikî el-Mısrî, **Lisanü'l-Arab**, Dar-u Sadr, Beyrut, trs. I. Basım, III, 61; el-Cürcânî, **et-Ta'rifât**, s. 237; er-Râğıb el-Isfahânî, **Garibü'l-Kur'an**, yrs.,trs.,I, 490; Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 118; **el-Mu'cemü'l-Vesît**, s. 917.

[580] Abdülkerim Zeydan, **el-Vecîz fi Usûli'l-Fıkh**, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 2000, VII. Basım, s. 388; el-Cürcânî, **et-Ta'rifât**, s. 237; Itr, **Ulûmü'l-Kur'âni'l-Kerim**,s. 131.

[581] Zeydan, **el-Vecîz fi Usûli'l-Fıkh**, s. 388; Demirci, **Tefsir Usûlü**, s. 160; M. Sait Şimşek, **Günümüz Tefsir Problemleri**, Kitap Dünyası, Konya, trs., s. 335. Müellife göre de, "nâsih" kendisiyle amel edilen; "mensûh" ise kendisiyle amel edilmeyendir. Bkz., Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 237.

[582] Dumlu**, Kur'an Tefsirinde Yöntem**, s. 80.

[583] Dumlu**, Kur'an Tefsirinde Yöntem**, s. 80-82; Şimşek, **Günümüz Tefsir Problemleri**, s. 345-346.

[584] Demirci, **Tefsir Usûlü**, s. 160.

[585] Itr, **Ulûmü'l-Kur'âni'l-Kerim**,s. 135; Demirci, **Tefsir Usûlü**, s. 164.

[586] Söz konusu ayetleri, Nesefî'nin aynı konuyla ilgili görüşleri bağlamında sunmaya çalışacağız. Burada, tekrar olmasın düşüncesiyle, ilgili ayetleri zikretmemeyi daha uygun gördük.

[587] Şimşek, **Günümüz Tefsir Problemleri**, s. 347; Demirci, **Tefsir Usûlü**, s. 162.

[588] Itr, **Ulûmü'l-Kur'âni'l-Kerim**, s. 132; Demirci, **Tefsir Usûlü**, s. 166-176.

[589] Demirci, **Tefsir Usûlü**, s. 165.

bulunmadığına delil olduğunu söylerler. Çünkü söz konusu ayetlerin sayısı, ihtilaflara göre; beş yüzlerden başlayarak yirmiye, hatta daha da aşağıda beşe kadar inebilmektedir.[590]

İşte böyle çetrefilli bir konuyu, Nesefî de (ö. 710/1310) eserinde işlemektedir. Hatta diğer Ulûmü'l-Kur'an konularına göre, bu mevzuda özellikle kendi görüşlerini de belirtmiş; Kur'an'da neshin varlığını kabul edenler grubundan olduğunu ortaya koymuştur. Ona göre nesih, "şer'an, algımıza yerleşmiş olan mutlak şer'î bir hükmün terahî yoluyla sona erdiğinin açıklanmasıdır."[591] Neshi bu şekilde tanımlayan Nesefî'nin (ö. 710/1310), sanılanın aksine, Kur'an'da mensûh olarak benimsediği ayetler çok fazla değildir. Bizim belirlemelerimize göre, söz konusu ayetlerin sayısı on beş kadardır.

Aşağıda vereceğimiz örneklerde müellifin, hem Kur'an'da neshin varlığına delil saydığı ayetleri; hem de nâsih ve mensûh olarak kabul ettiği ayetleri ele almaya çalışacağız.

1) Müellifin Neshe Kaynak/Delil Sayılabilecek Ayetleri Belirtmesi

Örnek 1: (مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنْسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلِهَا أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ)
"Biz bir ayeti geçersiz kılar ya da unutturursak, ondan daha hayırlısını ya da benzerini getiririz. Allah'ın her şeye gücünün yettiğini bilmez misin!" (Bakara, 2/106) ayetinde Nesefî nesihle ilgili olarak şunları zikreder:

"Nesih lügatçe, değiştirme demektir. Şerîaten ise, algımıza yerleşmiş olan mutlak şer'î bir hükmün, terahî yoluyla sona erdiğinin beyan edilmesidir. Bizim açımızdan, değişime uğrayan şey, şeriat sahibi açısından sadece bir açıklamadır. Burada, neshi inkâr eden Yahudilerin savundukları "bedâ" [fikrine] cevap vardır. Neshin mahalli, ister varlığının, isterse yokluğunun kendi zatı yönüyle gerçekleştiği; gerek metin, gerekse işaret yoluyla neshe mani olabilecek zaman sınırlamasının veya genişletmesinin [metne] katılmadığı hükümdür. Neshin şartı ise (Mutezile'nin aksine) bize göre; neshin fiiliyata geçirilmesinden önce, kalplerde inanç olarak yer bulmasıdır. Böylece, kitap ve sünnetin hem birlikte [Yani, Kur'an'ın Kur'an'la veya sünnetin sünnetle neshi şeklinde], hem de karşılıklı olarak [Kur'an'ın sünnetle veya sünnetin Kur'an'la neshi şeklinde] birbirlerini neshi caizdir. Yine, tilavetle hükmün, birlikte neshi caiz olduğu gibi; tilavet bırakılıp

[590] Demirci, **Tefsir Usûlü**, s. 163-164; Dumlu**, Kur'an Tefsirinde Yöntem**, s. 84.
[591] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 118.

hükmün; hüküm bırakılıp tilavetin neshi de caizdir. Aynı şekilde; sıfatın, hükmü neshi de caizdir. Örneğin; metne yapılan ziyade böyledir.[592] Bu şekildeki nesih de, Şafiî'nin (ö. 204/819) aksine [bizim mezhebimizde] kabul edilmiştir. 'İnsa'' ise, kalplerden ayetin hıfzının gitmesidir."[593]

Burada, müellifin nesih ve nesihle ilgili kavramların tanımını gördüğümüz gibi, onun Kur'an'daki neshi benimsediğini de açıkça müşahede ediyoruz. Ayrıca müfessirin dile getirdiği şekilde; sıfatların da, nesih görevi yapabildikleri tezi bizim için oldukça orijinal bir fikir olarak mülahaza edilmiştir**.**

Örnek 2: (يَمْحُو اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيُثْبِتُ وَعِنْدَهُ أُمُّ الْكِتَابِ) "Allah dilediğini siler, dilediğini bırakır. Kitabın aslı O'nun katındadır." (Rad, 13/39) ayetinden müellif neshe dair şunları aktarır:

"Allah, neshetmeyi istediklerini nesheder; bırakmak istediklerini yerinde bırakır veya onları neshetmeden bırakır. Ya da, dilediklerini ezber kayıtlarından siler, dilediklerini bırakır. Ya da, tevbe edenlerin inkârlarını affeder, imanlarını sabit kılar."[594]

Her ne kadar müellifin bu ayette neshin varlığına dair doğrudan temaslarını göremesek de, (**نسخ**) fiilinin geçmediği ve neshin Kur'an'daki ayetlerle irtibatının söz konusu edilmediği bu ayette bile, ayetin ilk yorumlarını nesih üzerine yapmış olması, onun neshi onayladığını göstermesi bakımından önemlidir.

Örnek 3: (وَإِذَا بَدَّلْنَا آيَةً مَكَانَ آيَةٍ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يُنَزِّلُ قَالُوا إِنَّمَا أَنْتَ مُفْتَرٍ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ) "Biz bir ayetin yerine başka bir ayeti koyduğumuzda, -Allah ne indirdiğini daha iyi bilmekte

[592]Kanaatimizce, müellif şu şekildeki bir olayı kastetmektedir. **(إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنْزِيرِ وَمَا أُهِلَّ بِهِ لِغَيْرِ اللَّهِ فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ) "Allah size yalnız, murdar hayvanı, kanı, domuz etini, Allah'tan başkası adına kesileni haram kılmıştır. Kim zor durumda kalırsa aşırıya kaçmadan yeterli miktarda bunlardan yiyebilir. Böyle bir durumda kalana hiçbir günah yoktur. Kuşkusuz Allah çok bağışlayıcı, çok merhametlidir. (Bakara, 2/173)** ayetinde vb. diğer ayetlerde zikredilen **(الدَّمَ/kan)** kelimesinin mutlak bir şekilde yer alması, aslı kan olan her şeyi yasaklamıştı. Fakat **(قُلْ لَا أَجِدُ فِيمَا أُوحِيَ إِلَيَّ مُحَرَّمًا عَلَى طَاعِمٍ يَطْعَمُهُ إِلَّا أَنْ يَكُونَ مَيْتَةً أَوْ دَمًا مَسْفُوحًا أَوْ لَحْمَ خِنْزِيرٍ فَإِنَّهُ رِجْسٌ أَوْ فِسْقًا أُهِلَّ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَإِنَّ رَبَّكَ غَفُورٌ رَحِيمٌ) "De ki: "Bana vahyolunanda; murdar olarak ölmüş hayvandan veya akıtılmış kandan yahut pis olan domuz etinden veyahut da günah işlenerek Allah'tan başkası adına boğazlanan hayvandan başka yenilmesi insanlara yasaklanmış hiçbir şey bulamıyorum. Kim zorda kalırsa günaha girmeden veya aşırıya kaçmadan zaruret miktarı bunlardan da yiyebilir". Rabbin çok bağışlayıcı ve çok merhametlidir." (En'am, 6/145)** ayeti inip haram kılınan kana **(مَسْفُوحًا /akıtılmış)** sıfatı eklenince, hükümdeki mutlaklık değişmiş, dalak gibi aslı kan olan fakat akıcı özellik taşımayan hayvan organları helal sayılmıştır.
[593] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 118-119.
[594] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 158.

iken –onlar: "Sen kesinlikle uyduruyorsun" dediler. Hayır, onların çoğu işin gerçeğimi bilmiyorlar." (Nahl, 6/101) ayetinden müellifin neshe dair çıkarımları şunlardır:

"Bir ayetin yerine başka bir ayeti koymak, nesihtir. Allah Teâlâ, gördüğü bir hikmetten dolayı, bazı hükümleri bazılarıyla nesheder. [Bu yüzden], Allah ne indireceğini daha iyi bilendir, denmiştir. Bu cümle, itirazî bir cümledir. Çünkü [inkârcılar] diyorlardı ki: "Muhammed, ashabıyla alay ediyor; bir gün onlara bir şey emrediyor, öbür gün onlara o şeyi yasaklıyor. Sonuçta, onlara daha kolay olan bir şeyi getiriyor. Muhakkak bu Müslümanlar, [her şeyi] kendileri uyduruyorlar. Böylece, zor olan şey, kolay olanı; kolay olan şey, zor olanı kaldırıyor."[595]

Bu ayetin tefsirinde de, müellifin neshe kaynak edindiği bir ayetin yorumlarını görmekteyiz. Gerek, ayette geçen "bir ayetin yerine başka bir ayet koymak"tan maksadın "nesih" şeklinde anlaşılması, gerekse ayetin akabinde Hz. Peygamber (sav) dönemine dair anlatılan söz konusu olay; müellif yönünden bu ayetin hiçbir tartışmaya mahal bırakmaksızın nesih delili olarak kullanıldığını göstermektedir. Yine, müellifin anlattığı mezkûr olaya bakarak, "nesih" kavramıyla; geçmiş ümmetler ve Hz. Peygamber'in (sav) ümmeti arasındaki şeriat farklılıklarının değil, bizzat bugünkü anlamıyla, Kur'an-ı Kerim'deki neshin işaret edilmekte olduğunu anlıyoruz.

2) Müellifin Nâsih Ve Mensûh Olarak Kabul Ettiği Ayetleri Belirtmesi

Örnek 1: (سَمَّاعُونَ لِلْكَذِبِ أَكَّالُونَ لِلسُّحْتِ فَإِنْ جَاءُوكَ فَاحْكُمْ بَيْنَهُمْ أَوْ أَعْرِضْ عَنْهُمْ وَإِنْ تُعْرِضْ عَنْهُمْ فَلَنْ يَضُرُّوكَ شَيْئًا وَإِنْ حَكَمْتَ فَاحْكُمْ بَيْنَهُمْ بِالْقِسْطِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ) "Onlar, yalanı çok dinler, haramı çok yerler. Eğer sana gelirlerse, istersen aralarında hüküm ver, istersen verme. Eğer onların arasında hüküm vermek istemezsen, sana hiçbir zarar veremezler. Eğer hüküm verirsen, aralarında adaletle hüküm ver. Kuşkusuz Allah adaletle hüküm verenleri sever." (Mâide, 5/42) ayetinde müellif nesihle ilgili olarak şunları söyler:

"Denilmiştir ki, ehl-i kitap [kendileriyle ilgili] bir davayı sormak için Hz. Peygamber'e (sav) geldiklerinde, Hz. Peygamber (sav) onların arasında hüküm verip vermemek konusunda [o dönemde] serbest idi. Bu durum, [sonradan] Allah'ın şu sözüyle neshedilmiştir: **(وَأَنِ احْكُمْ بَيْنَهُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ وَاحْذَرْهُمْ أَنْ يَفْتِنُوكَ عَنْ بَعْضِ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ إِلَيْكَ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَاعْلَمْ أَنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُصِيبَهُمْ بِبَعْضِ ذُنُوبِهِمْ وَإِنَّ كَثِيرًا مِنَ النَّاسِ لَفَاسِقُونَ) "Onların aralarında Allah'ın indirdiği ile hüküm ver. Onların**

[595] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 233.

arzularına uyma. Allah'ın sana indirdiklerinin bir kısmında seni yanıltmalarına karşı dikkatli ol. Eğer onlar yüz çevirirlerse, bil ki Allah bazı günahları sebebiyle onları cezalandırmak istiyor. Kuşkusuz insanlardan birçoğu yoldan çıkmıştır." (Mâide, 5/49)"[596]

Nesih meselesinde, bir an müfessirle aynı kanaati paylaştığımızı farz edersek, bu ayetle nesih konusuna esaslı bir örnek verildiğini söylememiz gerekecektir. Çünkü ayetlere ilk bakıştan, Hz. Peygamber'in (sav) hüküm verme konusunda, bir ayetle 'memur', başka bir ayetle 'muhayyer' kılındığı anlaşılmaktadır. Ancak daha derinlikli bir tahlille ayetler incelendiği zaman, kanaatimizce esas mesele; Hz. Peygamber'in (sav) onlar hakkında hüküm verip vermemesi değil, hüküm verirken bu durumda adaleti gözetip, davacı ve davalıların verilen hükme razı olup olmadıklarına aldırmaması gerektiğidir.

Örnek 2: (إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالَّذِينَ آوَوا وَنَصَرُوا أُولَئِكَ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يُهَاجِرُوا مَا لَكُمْ مِنْ وَلَايَتِهِمْ مِنْ شَيْءٍ حَتَّى يُهَاجِرُوا وَإِنِ اسْتَنْصَرُوكُمْ فِي الدِّينِ فَعَلَيْكُمُ النَّصْرُ إِلَّا عَلَى قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ) **"İnananlar, hicret edenler, Allah yolunda malları ve canlarıyla cihad edenler ve hicret edenleri barındırıp, onlara yardım edenler, işte onlar birbirlerinin dostlarıdırlar. İman ettikleri halde, hicret etmeyenlere gelince, hicret edinceye kadar, onların sorumluluğu size ait değildir. Sizinle kendileri arasında anlaşma bulunan topluluğun aleyhine olmamak şartıyla, onlar sizden din konusunda bir yardım isterlerse, yardım etmeniz gerekir. Allah bütün yaptıklarınızı görmektedir." (Enfal, 8/72)** ayetinde neshe dair şunlar söylenir:

"**(أُولَئِكَ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ / işte onlar birbirlerinin dostlarıdırlar)**, yani onlardan bir kısmı, bir kısmına miras konusunda ardıl olur. Muhacir ve Ensar [topluluğu] birbirlerine, arada akrabalık olmaksızın, hicret etme ve yardım etme yönüyle mirasçı oluyorlardı. Nihayet, Allah'ın şu sözüyle bu [uygulama] neshedildi: **(النَّبِيُّ أَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ وَأُولُو الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَى بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُهَاجِرِينَ إِلَّا أَنْ تَفْعَلُوا إِلَى أَوْلِيَائِكُمْ مَعْرُوفًا كَانَ ذَلِكَ فِي الْكِتَابِ مَسْطُورًا)** **"Peygamber, inananlara kendi canlarından daha değerli ve yakındır. Eşleri de inananların anneleridir. Dostlarınıza yapacağınız özel bir iyilik dışında, akrabalar da Allah'ın Kitab'ında diğer inananlardan ve hicret edenlerden her konuda birbirlerine daha yakındırlar. Bu hüküm Kitap'ta yazılıdır." (Ahzab, 33/6)**"[597]

[596] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 448.
[597] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 659.

Muhacir ve ensar topluluklarının İslam tarihinde "muâhât" denilen bir sözleşmeyle Hz. Peygamber (sav) tarafından Medine'de birbirleriyle kardeş ilan edildiklerini biliyoruz.[598] Bu kardeşlik ilişkisi onların birbirlerine mirasçı olmalarını da beraberinde getirmişti. İşte müfessir, yukarıda nasih kabul ettiği ayetin bu durumu ortadan kaldırdığını söylemektedir. Birinci ayette miras konusu çok açık değildir. Söz konusu olgu, daha çok Hz. Peygamber'in (sav) tarihteki uygulamasıyla netlik kazanmış ve yine onun takdiriyle bu uygulamanın alanı daraltılmıştır. Zamanla değişen bu uygulamanın ayetteki değişimden yani nesihten kaynaklandığını kabul eden âlimler de vardır. Beyzâvî (ö. 685/1286), Zemahşerî (ö. 538/1144), Ebussuûd (ö. 982/1574) gibi âlimler bu gruptan bazılarıdır. Bizim kanaatimizce, burada önceki ayetin hükmünün kaldırıldığından bahsetmek yerine, Müslümanların tarih içinde hicrete benzer bir hadise veya bir gurbet zorluğu yaşadıklarında ilk ayetin hükmünün, daha sonra şartların iyileşmesiyle de ikinci ayetin hükmünün uygulanabilir olacağını söylemek Kur'an'ın evrenselliği açısından daha çıkar bir yol olacaktır.

Örnek 3: (فَإِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا فَضَرْبَ الرِّقَابِ حَتَّى إِذَا أَثْخَنْتُمُوهُمْ فَشُدُّوا الْوَثَاقَ فَإِمَّا مَنًّا بَعْدُ وَإِمَّا فِدَاءً حَتَّى تَضَعَ الْحَرْبُ أَوْزَارَهَا ذَلِكَ وَلَوْ يَشَاءُ اللَّهُ لَانْتَصَرَ مِنْهُمْ وَلَكِنْ لِيَبْلُوَ بَعْضَكُمْ بِبَعْضٍ وَالَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَلَنْ يُضِلَّ أَعْمَالَهُمْ) "İnkâr edenlerle savaşta karşılaştığınızda, hemen boyunlarını vurun. Onları yendiğinizde de sıkıca bağlayın. Savaş sona erdiğinde ya bir lütuf olarak karşılıksız, ya da fidye alarak salıverin. Allah dileseydi, onlara galip gelirdi. Fakat kiminizi kiminizle denemek için böyle yaptı. Allah yolunda öldürülenlerin yaptıkları hiçbir işi Allah asla boşa çıkarmayacaktır." (Muhammed, 47/4) ayetinde müellif neshe dair şunları kaydeder:

"Bize göre, esir müşriklerin hükmü, öldürülmek veya köleleştirilmektir. Ayette söz konusu edilen, onların karşılıksız olarak veya fidye alınarak salıverilmesi, Allah'ın şu sözüyle neshedilmiştir: **(فَإِذَا انْسَلَخَ الْأَشْهُرُ الْحُرُمُ فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَخُذُوهُمْ وَاحْصُرُوهُمْ وَاقْعُدُوا لَهُمْ كُلَّ مَرْصَدٍ فَإِنْ تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَخَلُّوا سَبِيلَهُمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ) "Haram aylar çıkınca, artık o müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün, onları yakalayın, onları kuşatın ve onları her yerde gözetleyin. Eğer Allah'a ortak koşmaktan vazgeçerler, namazı kılar ve zekatı verirlerse onları serbest bırakın. Şüphesiz Allah çok bağışlayıcı çok merhametlidir." (Tevbe, 9/5)**

[598] Köksal, **İslâm Tarihi**, III, 80-82; Hamidullah, **İslâm Peygamberi,** I, 181-182.

Çünkü Berae [Tevbe] sûresi, son inen sûrelerdendir. [Dolayısıyla, daha önce inen ayetteki hüküm neshedilmiştir.]"[599]

Bu ayetteki nesih meselesi de tartışmalıdır. Mukatil (ö. 150/767), Taberî (ö. 310/923) gibi müfessirler bu ayette nesih olduğunu söylerken, İbn Kesir (ö. 774/1373) âlimlerin birçoğunun burada nesih göremediklerini belirtmiştir. Yakın dönem tefsir müelliflerinden Süleyman Ateş de burada nesih olmadığını, bu ayette nesih görüşünün yanlış olduğunu söylemiştir. Çünkü ona göre, Berae sûresindeki ayet, savaş ve esirler hakkında değil, sürekli olarak Müslümanlara saldıran müşrikler hakkındadır. Onların, yakalandıkları yerlerde öldürülmeleri emredilmektedir. Orada esirden söz edilmez. Zaten o ayetler savaş ile ilgili olarak da inmemiş, Hz. Ebubekir (ö. 13/634) hac emiri olarak Rasulullah'ın ashabıyla birlikte Mekke'ye hareket ettiği sırada inmiş ve bu sûreyi Hz. Alî (ö. 40/661) alarak gidenlere katılmış, Mekke'de müşriklere Allahın hükümleri duyurulmuştur. Bu ayet ise yalnız esirler hakkında yapılacak işlemi bildirmektedir.[600] Bu görüşe göre, öldürülmesi ya da esir edilmesi emredilen müşrik veya kâfir, kendi halinde bir müşrik veya kâfir değil, ayetin başında da zikredildiği üzere,[601] Müslümanlara zarar vermeyi vazife edinen inkârcılardır.

K) Kur'an'ın Faziletleri

Üstünlük, meziyet ve şeref gibi manalara gelen "fazilet" sözcüğü; çoğul olarak Kur'an kelimesiyle birlikte "fezâilu'l-Kur'an" şeklinde kullanıldığında, Kur'an'ın yüceliği, üstünlüğü, meziyet ve şerefi anlamlarını ihtiva eder.[602] Bu konunun ele alındığı İslamî kaynaklarda, "fezâilu'l-Kur'an" başlığının yanında "sevabü'l-Kur'an", "menâfiu'l-Kur'an" gibi tabirler de kullanılmıştır.[603]

Bilindiği gibi, Kur'an'ın faziletleri deyince Kur'an-ı Kerim'in hem bir bütün olarak üstünlüğü, hem de onun sûre veya ayetlerinin üstünlükleri akla gelir. Onun eşsizliği ve yüceliğine dair sözleri, zaten kendi bünyesinde zikredilmektedir. O, hikmetlerle dolu bir kitap[604], apaçık bir kitap[605], değerli bir Kur'an[606], eşsiz bir kitap[607], inananlara şifa ve rahmet[608] gibi sıfatlarla

---

[599] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, III, 322-323.
[600] Süleyman Ateş, **Kuran-ı Kerim'in Tefsiri**, Milliyet Gazetesi Baskısı, yrs. trs., V, 317.
[601] **(الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ أَضَلَّ أَعْمَالَهُمْ) "İnkâr edip Allah'ın yolundan alıkoyanların bütün yaptıklarını Allah boşa çıkarmıştır." (Muhammed, 47/1)**
[602] Demirci, **Tefsir Usûlü**, s. 263.
[603] Abdullah Aydemir, "**Fezâilü'l-Kur'an**", DİA., İstanbul, 1995, XII, 532.
[604] Yunus, 10/1.
[605] Şuarâ, 26/2.
[606] Vakıa, 56/77.
[607] Fussılet, 41/41.

kendisini nitelemiştir. Kur'an'ın bir bütün olarak faziletiyle ilgili olarak Hz. Peygamber'in (sav) hadisleri de bilinmektedir. Bunların en meşhur olanlarından biri, "Sizin en hayırlınız Kuranı öğrenen ve öğretendir."[609] hadisidir.

İkinci mesele, yani Kur'an'ın tamamının değil de, onun ayet ve sûrelerinin fazileti konusu, bizim esasen incelemeyi istediğimiz konudur. Bu alandaki hadisler birinci konuya göre daha ağırlıklı konumdadır.[610] Hatta sahih hadisler kadar, zayıf ve dahası uydurma rivayetler de bu alanda revaç bulmuştur. Bilhassa her bir sûrenin başında veya sonunda o sûrenin faziletine dair zikredilen rivayetler, ekseriyetle uydurma rivayetlerdir. Öyle ki, tarihte, insanları Kur'an'a yönlendirmek için her bir sûreye fazilet hadisi uydurduklarını itiraf edenler bile olmuştur. Bu mesnedsiz rivayetler, Zemahşerî (ö. 538/1144), Beyzâvî (ö. 685/1286), Vâhıdî (ö. 468/1075), Sa'lebî (ö. 427/1035)gibi meşhur müelliflerin eserlerinde de açıkça görülmektedir.[611]

Müfessirimiz Nesefî de (710/1310), eserinde Kur'an'ın faziletleriyle ilgili rivayetlere yer vermiş, ancak bu konuda, her bir sûreye bir fazilet hadisi zikredilmelidir, gibi bir amaç gütmemiştir. Bir ölçü vermek gerekirse, onun sûre faziletleriyle ilgili naklettiği hadisler yirmiyi geçmez. Aynı şekilde meşhur ayetlerle ilgili hadis rivayetleri de çok fazla değildir. Belki de müfessir, bu tutumuyla fezâilu'l-Kur'an'la ilgili rivayetlerdeki asılsız nakillerin fazlalığından korunmak istemiştir.

Örnek 1: Müfessir ayet faziletleriyle ilgili olarak, "Âyete'l-Kürsî" olarak anılan Bakara sûresinin 255. ayetinin akabinde aşağıdaki rivayeti zikretmiştir:[612]

"Hz. Peygamber (sav) buyurmuştur ki: "Kim şu iki ayeti okursa, sabah okuduğunda akşamlayıncaya kadar; akşam okuduğunda sabahlayıncaya kadar bu ayetlerle korunmuş olur. [Bu ayetler], Âyete'l-Kürsî ve Hâ-Mîm'in başından ileyhi'l-mesır'a kadar olan ayetlerdir."[613]

Örnek 2: Müfessir "Amene'r-Rasûlü" olarak bilinen Bakara sûresinin 285 ve 286. ayetlerinin ardından fezâilu'l-Kur'an'a dair şu rivayeti[614] zikretmiştir:

---

[608] İsra, 17/82.
[609] el-Buharî, **el-Câmiu's-Sahîh,** VI, 108, Kitabü Fedâilü'l-Kur'an, 21. Bab; İbn Mace, **es-Sünen**, Mukaddime, 211. hadis; et-Tirmizî, **es-Sünen,** V, 173, 2097. hadis.
[610] Demirci, **Tefsir Usûlü**, s. 263.
[611] Aydemir, "**Fezâilü'l-Kur'an**", XII, 532-534.
[612] Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî, **es-Sünen,** Çağrı Yay. İstanbul, 1992, II, 721, Fedâilü'l-Kur'an 23, 3389. hadis. (Bazı farklarla şu şekildedir): "Kim Kürsî ayetini ve Hâ-Mim'in, (yani Mü'min sûresinin) baş tarafını "...dönüş de ancak O'nadır!" sözüne kadar okursa, o, akşama varıncaya kadar hoşlanmayacağı bir şey görmez. Kim bunları akşama vardığında okursa, o da sabahlayıncaya kadar hoşlanmayacağı bir şey görmez."
[613] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 210-211.

"Kim, bir gece içinde Amene'r-Rasûlü'yü sonuna kadar okursa, o iki ayet ona yeter."[615]

Örnek 3: Sûre/sûreler hakkındaki faziletler olarak, müellifin eserinden ele alacağımız örnek de, Al-i İmran sûresinin sonunda naklettiği şu rivayettir:[616]

"Hz. Peygamber (sav) buyurmuştur ki:'Zehraveyni, Bakara ve Al-i İmran'ı, okuyunuz. Çünkü onlar, kıyamet günü bir bulut veya siper veya toplu halde uçan kuş sürüleri gibi dostlarını [dünyadayken kendileriyle irtibatlı olanları] koruyup savunacaklardır."[617]

[614] et-Tirmizî, **es-Sünen,** V, 159, Fedâilü'l-Kur'ân 4, 2881. hadis; İbn Mace, **es-Sünen**, İkâmetü's-Salâti ve's-Sünne, 1369. hadis; ed-Dârimî, **es-Sünen,** II, 288, Salât 170, 1495. hadis.
[615] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 234.
[616] Bkz.,(Bazı farklarla ve oldukça uzun rivayetlerle şu kaynaklarda geçmektedir): et-Tirmizî, **es-Sünen,** V, 160, Fedâilü'l-Kur'ân 5, 2883. hadis; ed-Dârimî, **es-Sünen,** II, 722, Fedâilu'l-Kur'an 15, 3394. hadis.
[617] Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 325.

SONUÇ

Tefsir ilmi doğuşundan günümüze kadar diğer İslami ilimlere kaynaklık ede gelmiştir. Hadis, fıkıh, kelam gibi İslami ilimlerin tefsir ilmine başvurmaksızın hükümler çıkartıp öneriler sunması düşünülemez. Bu yüzden müfessirler İslam ilim tarihinde büyük görevler ifa etmişlerdir denilebilir. Müellifimiz Nesefî de böyle ehemmiyetli bir alanda görev üstlenen alimlerdendir. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte Nesefî, Özbekistan'ın Soğd bölgesinin Nesef kentinde dünyaya gelmiştir. Yaşadığı bölge, oldukça çalkantılı bir dönem olan tarihteki meşhur Moğol istilasına uğramıştır. Buna rağmen Nesefî, ilmi manada kendisini yetiştirecek bir çevre bulabilmiştir. Hatta ilim seyahati için Irak tarafına yola çıkmış, fakat dönüşte İzec şehrinde vefat ettiğinden aynı yerde defnedilmiştir.

Nesefî bu zor şartlara rağmen çeşitli ilim dallarından istifade etmiş, bu alanlarda muhtelif eserler vermiştir. Bu yüzden onun tefsirciliği kadar kelamcı ve fıkıhçılığı da öne çıkmış, bilhassa Hanefi ve Maturidi görüşleri benimseyen medreselerde kitapları okutula gelmiştir.

Biz, dirayet tefsirleri arasında zikredilen "Medârikü't-Tenzîl"i, diğer bir kategori olan rivayet tefsirlerinin unsurları açısından incelemeye çalıştık. Bu yüzden çalışmamız, tefsir metotları araştırmalarından içerik yönüyle farklılık arz etmektedir. Her ne kadar eserden veri toplama esnasında, söz konusu tefsirin bütün yönlerini, yani hem rivayet hem dirayet tevcihlerini ele almış olsak da; çalışmamızın ana teması, rivayet unsurlarını bulmaya ve incelemeye yönelik olduğundan bulduğumuz kimi veriler bu araştırmanın dışında kalmıştır.

Nesefî eserini belirlenmiş bir amaç doğrultusunda vücuda getirmiştir. Ulaştığımız neticeler açısından söylememiz gerekirse, hemen hemen bu hedefini tutturabilmiştir. Onun tefsiri de, kendisinin ilmi kariyeri gibi ansiklopedik bir hüviyettedir. Bilhassa dini ilimlere dair pek çok çeşitleme eserinde yer almaktadır. Dirayet tefsiri kabul edilen bir eserin, rivayet tefsiri araştırmalarına yetecek miktarda veri sunabilmiş olması, bunun bir ispatı sayılabilir.

Nesefî eserinde, Kur'an'da tekrar edilen ayetlerin dışında her bir ayeti tefsir etmiştir. Açık ve yalınlığına bakarak bazı ayetlerin tefsirini terk etme yoluna gitmemiştir. Müellif ayetlerin arasına konu başlığı türünden herhangi bir başlık da koymamıştır.

Nesefî, eserine kaynaklık olması bakımından esbab-ı nüzûl, lügat, nahiv, kıraat, hadis, fıkıh, kelam, tarih, tasavvuf alanlarında kendisinden önceki veya çağdaşı olan âlimlerden ya da bizim kaynağını tespit edemediğimiz kendi müktesebatından bir şekilde istifade etmiştir. Çoğu kez de, bu bahsedilen alanlardaki bilgi veya görüşleri kaynak belirtmeksizin kendi görüşü şeklinde serdetmiştir. Kısmen de, müellifin ismi yerine kendisinden faydalandığı eserinin ismini belirterek ilgili yerlere atıflar yapmıştır.

Nesefî (ö. 710/1310) ayetleri tefsir ederken genellikle ilk olarak ayetin lügat yönünü ele alır. Bu yönüyle, ayetteki kelimelerin varsa eş anlamlılarını verir, cümlelerin nahiv tahlillerini yapar. Ayetlerdeki belagate vurgu yapar. Onun eserinin Keşşaf'a benzetilmesinin veya bu eserin, Keşşaf'ın bir muhtasarı kabul edilmesinin en kuvvetli dayanak noktalarından birisi de bu durumdur. Müfessir, bu lügat tevcihlerinin ardından ayetteki kıraat farklılıklarını zikreder, hatta kıraat farklılığı olmasa bile kritik anlam ifade eden kelimelerin irabını tekrar tekrar vurgular. Böylelikle o kelime hem okunuşlarda, hem de zihinlerde pekiştirilmiş olur.

Şunu hemen belirtmek gerekir ki, bir ayette sebeb-i nüzûl veya nüzûlla ilgili başka bir değini varsa, Nesefî'nin bu durumda öne aldığı kaynaklar, sebeb-i nüzûl rivayetleri veya nüzûlla ilgili diğer kavramlardır.

Müellif ayetin sebeb-i nüzûlundan veya lügavî analizlerinden sonra, o ayetle ilgili başka bir ayette ya da ayetlerde gerek dilsel, gerekse anlamsal bir yakınlık veya benzeşme söz konusu ise, ayetlerin sadece ilgili kısımlarını tefsir metninde zikretmek suretiyle, Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri diyebileceğimiz tarzda ayetler arasında irtibat kurmaktadır.

Nesefî'nin ayetleri Kur'an'ın kendisiyle açıklama metodundan sonra eserinde göze çarpan bir başka yoğunluk noktası ise, ayetlerin hadislerle tefsir edilmesidir. Çünkü müellif, muhaddis olmamasına rağmen o alandaki maharetiyle kimi âlimlerce muhaddis kabul edilmiştir. Ancak müellifimiz, hadislerden faydalanırken isnad sistemini takip etmeden, hadisleri de kimi zaman kısaltarak, kimi zaman da hadisi lâfzen değil de, manen rivayet ederek Kur'an'ın sünnetle tefsirini yapmaya çalışmaktadır.

Müellifimizin Kur'an'ı tefsirde hadisten sonra başvurduğu kaynak, sebeb-i nüzûl rivayetleridir. O, her ne kadar bu rivayetleri ekseriyetle ayetlerden önce zikrediyor olsa da,

eserindeki kullanılış yoğunluğu bakımından sebeb-i nüzûller; hadislerden sonra, aşağıda sayacağımız sahabe ve tabiînin sözleri, tarihî rivayetler, şiir, fıkhî ve kelamî yorumlar vb. unsurlardan ise, daha önce gelmektedir. Müellif daha sağlam gördüğü sebeb-i nüzûl rivayetlerini benzer rivayetlerin öncesinde zikretmiş, ama diğerlerini de meçhul sigalarla vermeyi tercih etmiştir.

Nesefî'nin (ö. 710/1310) sebeb-i nüzûl ve hadislerden sonra ele aldığı başka bir konu da, sahabe ve tabiîn tefsiridir. Bilhassa sahabilerden İbn Abbas'ın, tabiînden Hasen el-Basrî'nin Kur'an'daki garib kelimelere verdiği karşılıklar ve kapalı ayetler için yaptığı yorum ve izahlar müellif için adeta vazgeçilmezdir. Burada da müfessir adeta bir hiyerarşi takip etmiş, sahabe neslinin görüşlerini tabiîn nesli görüşlerinden rivayet sayısı bakımından daha öne çıkarmıştır.

Müfessirin önem verdiği bir başka husus da; gerek kıssalar, gerekse tarihi olaylar yardımıyla ayetlere açıklık kazandırmaktır. Bu bağlamda İslamiyet öncesi kıssalarda peygamberler ve kavimlerinin yaşayışlarıyla ilgili genel bilgilere değinilirken, İslamiyet sonrasında bir sarayda emirler nezdinde, ilim meclislerinde ilmî müzakereler veya sıradan iki müslüman arasında yaşanan bir diyalog bile menkıbevî bir şekilde tefsir açıklamaları içinde yer alabilmektedir.

İsrailiyât konusunda müellifin çok özel ve hassas bir tavrı/tutumu olduğunu görmüyorsak da, o, bu tür rivayetlere karşı ihtiyatla davranmış, ama kısmen de olsa, yer yer İsrailiyâtın açmazlarına düşmüştür. Müfessirin bu konuda orta bir yol takip ettiğini söyleyebiliriz.

Nesefî'nin ayetlerin tefsirinde şiirle istişhat konusunda çok fazla ısrarcı olmadığını görmekteyiz. Çünkü örnekleme yaptığı şiirler hem çok kısa, hem de şiiri kullandığı ayetler oldukça az sayıdadır. Zaten müellif de, şiir örneklerini ekseriyetle manadan çok nahiv ve belagat açıklamaları için vermektedir.

Belki eserinden çokça yararlandığı Zemahşerî'nin etkisinden olsa gerek, müfessirin özelde belagate, genelde dile verdiği önem ve ağırlık; Medârikü't-Tenzîl'den dil ve kıraatlerle ilgili tefsir tevcihleri çıkarılmış olsa, eserinden geriye hemen hemen bir şey kalmayacağını söyleyenleri haksız çıkarmayacak kadar ileri düzeydedir. Bu aşırılığı, kendi anadili olmamasına rağmen, Nesefî'nin Arapça konusundaki engin kazanımının eserindeki bir tezahürü olarak görmek ve anlamak da mümkündür.

Nesefî'nin, yaklaşımı konusunda sınırlarını kolayca tayin edebildiğimiz alanlardan birisi de nesih konusudur. O, diğer alanlardan farklı olarak bu konuyu kavram haliyle de ele almış, yer yer bu konuda değerlendirmeler yapmıştır. Nesih meselesini klasik anlamıyla değerlendiren müellifin mensuh kabul ettiği ayetler ise pek azdır.

Müellifin eserinde dikkat çeken hususlardan biri de, onun ayetlerle birlikte ele aldığı kelamî tartışmalardır. Kelam ilminde müstakil eser verecek düzeyde bir birikime sahip olan Nesefî'nin aynı zamanda itikadî tartışmaların genişçe yer bulduğu bir bölgede yetişmiş olması, onu eserinde bu konuları ele almaya mecbur bırakmıştı. Ehl-i sünnet mezhepleri arasında ayrım yapmayan müellif, kendi mezhebini bunların dışındakilere karşı savunmakta; zaman zaman da müdafaa halinden ileriye geçerek ehl-i sünnet dışı mezheplerin -özellikle Mutezile'nin- fikirlerini ayetlerle çürütmenin çabası içine girmektedir.

Büyük bir Hanefî fakihi olan ve kimilerince mezhepte müçtehid kabul edilen Nesefî'nin bilhassa ahkâm ayetlerinin tefsirinde, oradaki hükme temas etmeden geçmediğini görmekteyiz. Müellif, fıkhî konuları ihtiva eden veya onlara işaret eden ayetlerin tefsirinde, genellikle "bizim görüşümüze göre" gibi ifadelerle başlayarak Ebu Hanife'nin ve onun meşhur iki talebesinin görüşlerini zikreder. Zaman zaman da Şafiî'den yola çıkarak iki mezhep arsındaki farklara dikkat çeker. Ancak fıkhî tartışmalarında, kelamdakinin aksine, gerek mezhebi, gerekse ele aldığı konular hususunda sert olmayıp daha ehven bir tarzda fikirlerini beyan etmektedir.

Yukarda serdettiğimiz tahlil ve değerlendirmelerin ışığında, sonuç olarak şunu söyleyebiliriz. Medârikü't-Tenzîl her ne kadar dirayet tefsirlerinden kabul ediliyorsa da o, aynı zamanda bir rivayet tefsiridir. Çünkü onda, kendisini rivayet tefsirlerinin dışında bırakabilecek önemli bir teknik unsur bulunmamaktadır. Belki de, onun şimdiye kadar hep dirayet olarak anıla gelişi, kendisinden fazlaca etkilendiği veya muhtasarı kabul edildiği Keşşaf algısından kaynaklanmaktadır. Onu, tartışmasız bir dirayet tefsiri olan Keşşaf'ın muhtasarı kabul etmek, kabaca ve kolaycı değerlendirmenin ürünü olabilir. Temennimiz, bu karara varacak kişi veya mercilerin, her iki eserin etraflıca bir karşılaştırmasını yaptıktan sonra neticeyi ilim dünyasının önüne koymasıdır.

BİBLİYOGRAFYA

AHMED b. Hanbel (ö. 241/855),

-el-Müsned, Çağrı Yay., İstanbul, 1992.

ALBAYRAK, Hâlis,

-**Tefsir Usûlü**, Şûle Yay., İstanbul, 1998.

- **Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine (Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri)**, Şûle Yay. İstanbul, 1996.

ATAR, **Fahrettin,**

-**"Muhâlea"**, DİA, İstanbul, 2005, XXX.

ATEŞ, Süleyman,

-Kuran-ı Kerim'in Tefsiri, Milliyet Gazetesi Baskısı, yrs. trs.

AYDEMİR, Abdullah,

-**"Fezâilü'l-Kur'an"**, DİA., İstanbul, 1995, XII.

BEDİR, Murteza,

-"Nesefî, Ebu'l-Berekât", DİA., İstanbul, 2006, XXXII.

BERTHELS, E.,

-"Nahşeb", İA, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1964, IX.

BİRIŞIK, Abdülhamit,

-"Kıraat", DİA, Ankara, 2002, XXV.

el-BUHARİ, el-İmam Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail (ö. 256/870),

-el-Câmiu's-Sahih, Çağrı Yay., İstanbul, 1992.

BULUT, Mehmet,

-Kelâm Târihi Ve İ'tikâdî Mezhepler, Tibyan Yay. İzmir, 2001.

CEVDET BEY (ö. 1872/1926),

-**Tefsir Usûlü Ve Tarihi,** (Hazırlayan: Mustafa Özel), Kayıhan Yay. İstanbul, 2002.

CERRAHOĞLU, İsmail,

-**Tefsir Tarihi II**, Fecr Yay. , Ankara, 1996.

-**Tefsir Usûlü,** TDVY., Ankara, 2006.

el-CÜRCANİ, es-Seyyid eş-Şerif Ebi'l-Hasen Ali bin Muhammed bin Ali el-Huseyniyy el-Hanefi (ö. 816/1413),

-**et-Ta'rifât,** Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, trs.

ed-DÂRİMÎ, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahman (ö. 255/869),

-**es-Sünen,** Çağrı Yay. İstanbul, 1992.

DEMİRCİ, Muhsin,

-**Tefsir Tarihi**, MÜ. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul, 2003.

-**Tefsir Usûlü**, MÜ. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul, 2003.

-**"Esbâb-ı Nüzûl"**, DİA., İstanbul, 1995, XI.

DÖNMEZ, İbrahim Kâfi,

-**İslam'da İnanç, İbadet Ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi,** MÜ. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul 2006.

DUMLU, Ömer,

-**Kur'an Tefsirinde Yöntem**, Anadolu Yayınları, İzmir, 1998.

-**İbn Teymiye ve Konulu Tefsir**, Anadolu Yayınları, İzmir, 1999.

DUMLU, Ömer- ELMALI, Hüseyin,

-**Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlamı (Meal),** İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay. İzmir, 2001.

HALİD, Muhammed Halid,

-**Ricâlün Havle'r-Rasûl**, Daru'l-Fikr, Beyrut, 2002.

HAMİDULLAH, Muhammed (ö. 1423/2002),

-**İslâm Peygamberi** (Çev. Salih Tuğ), İrfan Yay. İstanbul, 1993.

-**"Hendek Gazvesi"**, DİA, İstanbul, 1998, XVII.

HİZMETLİ, Sabri,

-**İslam Tarihi**, Yeni Çizgi Yay., Ankara, 1995.

HEFFENİNG, W.,

-**"Nesefî",** İA, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1964, IX.

el-ISFAHÂNÎ, er-Râğıb (ö. 502/1108),

-**Garibü'l-Kur'an**, yrs.,trs.,I, 490.

ITR, Nureddin,

-**Ulûmü'l-Kur'âni'l-Kerim**, Matbaatü's-Sabâh, Dımaşk, 1996.

İBN EBÎ ŞEYBE, Ebu Bekir Abdullah b. Muhammed el-Kufî (ö. 235/849),

-**el-Musannaf**, yrs., trs.

İBN HACER EL-ASKALÂNÎ, Şeyhu'l-İslam Şihâbüddîn Ahmed, (ö. 852/1448),

-**ed-Düreru'l-Kâmine fi A'yâni'l-Mie es-Sâmine**, (Thk. Muhammed Seyyid Câd el-Hakk), Dâru'l-Kütübi'l-Hadîse, yrs., 1966.

İBN HİŞAM, Ebu Muhammed Abdülmelik b. Hişam (ö. 218/833),

-**es- Sîretü'n-Nebeviyye**, yrs., trs.

İBN KESÎR, Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer ed-Dımaşkî (ö. 774/1372),

-**es-Sîretü'n-Nebeviyye**, yrs., trs.

İBN KUTLUBOĞÂ, Ebu'l-Fidâ Zeynüddîn Kâsım es-Sûdûnî (ö. 879/1474),

-**Tâcü't-Terâcim**, (Thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf), Dârü'l-Kalem, Dımaşk, 1992, s. 174-175.

İBN MACE, el-Hafız Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid (ö. 273/886),

-**es-Sünen**, Çağrı Yay., İstanbul, 1992.

İBN MANZUR, Muhammed b. Mükerrem b. Manzur el-Ifrikî el-Mısrî (ö. 711/1311),

-**Lisanü'l-Arab**, Daru Sadr, Beyrut, trs. I. Basım.

İbrahim MUSTAFA- Ahmet Hasan ZEYYAT- Hamit ABDÜLKADİR- Muhammed Ali en-NECCAR,

-**el-Mu'cemü'l-Vesît**, Çağrı Yay. , İstanbul, 1989.

KARAÇAM, İsmail,

-**En Büyük Mucize (Kur'ân-ı Kerim'in İlmî Ve Edebî Sırları)**, Yeni Şafak Kültür Armağanı, İstanbul, 2005.

KOCA, Ferhat,

-**"Hâherzâde"**, DİA., İstanbul, 1997, XV.

KOMİSYON,

-**İlmihal II, (İslâm ve Toplum)**, TDVY., Ankara, 2004.

KUREŞÎ, Muhyiddin Ebu Muhammed Abdulkadir b. Muhammed b. Muhammed b. Nasrillah ibn Salim b. Ebi'l-Vefâ el-Hanefî (ö. 775/1373),

-**el-Cevâhirü'l-Mudıyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye,** (Thk. Abdulfettâh Muhammed el-Hulv), Hecr, 1993, II.

KÖKSAL, M. Âsım (ö. 1419/1998),

-**İslâm Tarihi**, Köksal Yay. İstanbul, 2006.

LEKNEVÎ, Ebü'l-Hasenat Muhammed Abdülhay b. Muhammed (ö. 1304/1886),

-**el-Fevâ'idü'l-Behiyye, fi Terâcimi'l-Hanefiyye,** Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, 1906.

LINGS, Martin, (ö. 1426/2005),

-**Hz. Muhammed'in Hayatı,** (Çev: Nazife Şişman), İnsan Yay. İstanbul, 2003.

LUVİS, b. Nikola el-Ma'luf el-Yesui Ma'luf,

- **el-Müncid**, Dâru'l-Meşrık, Beyrut, 1996.

MUHAMMED FUÂD, ABDÜLBÂKİ

-**Müttefekun Aleyh Hadisler**, (Çev: Abdullah Feyzi Kocaer), Yeni Şafak Kültür Armağanı, Konya, 2005.

MÜFREDATÜ'L- KURAN,

-(Hazırlayan: Mahmud Hasan Hımsî), Müessesetü'l-İman, Beyrut, I. Baskı, 1999.

MÜSLİM, el-İmam Ebu Huseyn b. el-Haccac el-Kuşeyrî (ö. 261/875),

-el-Câmiu's-Sahih, Çağrı Yay., İstanbul, 1992.

NÜVEYHÎZ, Âdil,

-**Mu'cemü'l-Müfessirîn,** Müessesetü Nüveyhiz es-Sekâfiyye, Beyrut, 1988, II.

ÖZEL, Ahmet,

-**Hanefi Fıkıh Alimleri,** TDV. Yay., Ankara, 1990.

-**"Kerderî, Şemsüleimme"**, DİA, Ankara, 2002, XXV.

- **"Muzafferüddin İbnü's-Sââtî",** DİA., İstanbul, 2000, XXI.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi,

-"Mâverâünnehir", DİA., Ankara, 2003, XXVIII.

ÖZTÜRK, Mustafa,

-Kıssaların Dili, Kitabiyât Yay. Ankara, 2006.

SAHÎH-İ BUHÂRÎ,

-Muhtasar-ı Tecrîd-i Sarîh, (Çev. Abdullah Feyzi Kocaer), Yeni Şafak Kültür Armağanı, Konya, 2004.

SERİNSU, Ahmet Nedim,

-**Kur'an'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzul'ün Rolü**, Şule Yay., İstanbul, 1994.

ŞENGÜL, İdris,

-**“Kıssa”,** DİA, Ankara, 2002, XXV.

ŞİMŞEK, M. Sait,

-**Günümüz Tefsir Problemleri**, Kitap Dünyası, Konya, trs., s. 335.

-**Kur’an Kıssalarına Giriş**, Yöneliş Yay. , İstanbul, 1998.

et-TİRMİZÎ, **Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevra (ö. 279/892),**

-**es-Sünen,** Çağrı Yay. İstanbul, 1992.

UĞUR, Mücteba,

-**“Cemîle bint. Übey b. Selûl”**, DİA., İstanbul, 1993, VII.

EL-UKBERÎ, İBN BATTA (ö. 387/997),

-**el-İbânetü’l-Kübrâ,** yrs., trs.

ÜNAL, Halit,

-**“Attâbî”,** DİA., İstanbul, 1991, IV.

YARDIM, Ali (ö. 1427/2006),

-**Hadîs I-II**, Damla Yay. İstanbul, 1997.

YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi (ö. 1361/1942),

-**Hak Dîni Kuran Dili Kuran-ı Kerim ve Meâli** (Hazırlayan ve Notlandıran: Dücane Cündioğlu).

YEŞİLYURT, Temel,

-**Ebu’l-Berekât en-Nesefî Ve İslâm Düşüncesindeki Yeri (Bir Kelâmcı Olarak Nesefî)**, Kubbealtı Yay., Malatya 2000.

YILDIRIM, Suat,

-**Peygamberimizin Kur’an’ı Tefsiri**, Kayıhan Yayınevi, İstanbul, 1983.

ZEYDAN, Abdülkerim,

-**el-Vecîz fi Usûli’l-Fıkh**, Müessesetü’r-Risale, Beyrut, 2000, VII. Basım.